



## The use of Antimetabole in Nahj al-Balagha Sermons

(Research Article)

Ali Najafi Ivaki<sup>1\*</sup> 

Submission Date: 7 February 2024

Revision Date: 24 April 2024

Acceptance Date: 9 June 2024

(Page 1-27)

### Abstract

As an orator, Imam Ali (AS) has used numerous strategies and techniques in the process of conveying his message to the audience, one of the most important of which is the technique of "reflection" or "transformation", which is achieved by focusing on the unification of the word order of two phrases and their identical arrangement, leading to syntactic balance of the text. In light of the speaker's special attention to this technique in Nahj al-Balagha, the present study aims to identify, extract, and classify, through language pragmatics and a descriptive-analytical method, in the first step, the fragments of speech that are based on the structure of the aforementioned technique in the sermons of Nahj al-Balagha, and in the second step, to reveal the context and purpose of the reflection-based speeches. In the next step, by focusing on the structure, aspect, and tense of the fragments of speech in question, an attempt is made to typify them and to discuss the function of the aforementioned technique with the audience. The results of the study show a close coordination and alignment between the context and purpose of the studied examples and the form of speech and language used, such that it can be concluded that the speaker's goal in using the photo technique was not simply to beautify the speech. Another result is that the photos used in the structure are more in the form of news sentences than essay sentences and are more future-oriented than retroactive in terms of time.

**Keywords:** Photo array, Nahj al-Balagha, linguistic competence, linguistic form, credibility.

1. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran

\*: Corresponding Author:

Email: Najafi.ivaki@kashanu.ac.ir

**How to cite this article:** Najafi Ivaki, A. (2024). The use of Antimetabole in Nahj al-Balagha Sermons, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(45), 1-27.  
<https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29934.3113>

**Extended Abstract****1. Introduction**

Imam Ali (AS) as a master orator, in the process of conveying his message to the audience, used many strategies and tricks, one of the most important of which is "Antimetabole " or "transformation" which is used by the passerby. Focusing on the equalization of the arrangement of the words of two phrases and their equal arrangement is achieved and leads to the syntactic balance of the text. In the light of the speaker's special attention to this technique in Nahj al-Balagha, the present research aims to identify, extract and categorize the parts of speech that are used in Nahj al-Balagha's sermons through the use of language and descriptive-analytical method. Rhetoric is based on the structure of the mentioned technique, and in the second step, it reveals the context and purpose of the Antimetabole - oriented words. Then, they are categorized by focusing on the structure, tone and time of the discussed part of speech. Subsequently, the function of the mentioned method is discussed with the audience. The result of the investigation showed a close coordination and alignment between the context and the purpose of the studied samples with the form of speech and speech, such that it can be concluded that the speaker's purpose of using the Antimetabole technique is simply beautification. There was no speech. Another result is that, from the point of view of construction, the interpolated Antimetaboles have appeared more in the form of news sentences than essay sentences, and in terms of time, they are more forward-looking than retrospective.

**2. Theoretical Framework**

Imam Ali (AS) is one of the orators who, in addition to expressing valuable concepts, attached great importance to the structure and arrangement of his speech with high linguistic ability and tried to present his speech in a strong manner in addition to a deep conceptual load. One of the expressive and literary strategies that Imam used a lot in the process of inducing and transmitting the concept to the audience is the technique of "Antimetabole" or "transformation". A study of the sermons of Nahj al-Balagha suggests that Imam Ali (AS) used the technique of reflection a lot in his sermons to transmit his ideology and thought to the audience and tried to harmonize the concept of the speech and the linguistic form, and to intervene in such a way that the audience does not feel alienated and listens to his advice with more enthusiasm and is ultimately convinced of the issues raised. The study shows that the aforementioned technique has been used to depict and explain six contexts and purposes: first, depicting the inversion of

situations and conditions; second, depicting futile work; third, depicting and explaining the subject; fourth, depicting interconnection and two-way communication; fifth, depicting lack of identity; and sixth, depicting doubt and hesitation. In light of the prominent presence of the aforementioned technique in the sermons of Nahj al-Balagha, in the next step, while categorizing the examples, we will discuss their function and aesthetics.

### 3. Research Method

Given the high frequency of the image technique in Imam's speeches and the pivotal role of the aforementioned technique in the credibility of the speech, the present study, using a descriptive-analytical method, is responsible for identifying, extracting, classifying, and analyzing its examples in the sermons of Nahj al-Balagha.

### 4. Conclusion

As an orator, Imam Ali (AS) paid special attention to both what he said and how to plan a concept and convey it to the audience; therefore, both aspects of "what to say" and "how to say it" were very important to him. The use of the technique of inversion in the process of conveying the desired ideology and concept, the new arrangement of previous words and phrases in the second part of the speech, and attention to its expressive form were in line with the same attention to how to say it. Therefore, it can be stated that sublime concepts were conveyed to the audience with high literary skill and ability.

The technique of inversion was used by the orator in six conceptual areas, which are: depicting the inversion of situations and conditions, depicting the futility of work, depicting and explaining the subject, depicting the interconnection and mutual connection, depicting the identitylessness of individuals, and depicting the doubts of the claimants. A statistical analysis of the forty-three pieces of speech under study also shows the mirror technique was most frequently used in the context of explaining and depicting religious and non-religious topics.

### References [in Persian]

- Dashti, M. (2010). *Translation of Nahj al-Balagha*. Qom: Ashkzar Publications.
- Karampour, Z., Hassumi, V., & Khakpour, H. (2015). Persuading the Audience in Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, Year 3, Issue 9, 27-53.

### References [in Arabic]

- *Holy Quran*.

- Ibn al-Mu'tazz, Abu al-Abbas Abdullah (2012). *The Book of Al-Badi'. Explanation and investigation: Irfan Matraji*. Beirut: Cultural Books Foundation.
- Al-Taftazani, Sa'd al-Din (2001). *Al-Mutawwal, Explanation of the Summary of the Key to Sciences*. Verification: Abdul Hamid al-Hindawi, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- ----- (1995). *Mukhtasar al-Ma'ani*. Qom: Dar al-Fikr Foundation.
- ----- (1988). *Explanation of al-Sa'd called Mukhtasar al-Ma'ani*. Refinement and investigation: Muhammad Muhyiddin Abdul Hamid, Qom: Sayyid al-Shuhada Publications.
- Al-Jurjani, Abdul Qaher (1992). *Evidence of the Miracle*. Reading and Commentary: Mahmoud Muhammad Shaker, Dr. Makan.
- Bin Malik, Badr al-Din (?). *Al-Misbah fi al-Ma'ani wa al-Bayan wa al-Badi'*. Dr. Makan.
- Habnaka al-Maydani, Abdul Rahman Hassan (1996). *Arabic rhetoric, its foundations, sciences and arts*. Two volumes, Damascus: Dar al-Qalam and Beirut: Dar al-Shamiya.
- Khadir, Basem Khairy (2016). *Discourse strategies of Imam Ali, a pragmatic approach*. Karbala: Nahj al-Balagha Sciences Foundation.
- Khalil, Ibrahim (2010). *The structure of the narrative text*. Algeria: Ikhtilaf Publications.
- Dakhil, Ali Muhammad (2003). *Explanation of Nahj al-Balagha*. First edition, Beirut: Dar al-Murtada.
- Al-Qazwini, Al-Khatib (2009). *Clarification in the Sciences of Rhetoric*. Investigation: Muhammad Abdul-Qadir Al-Fadhli, Beirut: Modern Library.
- Wahba, Magdy, and Kamel Al-Mohandes (1984). *Dictionary of Arabic Terms in Language and Literature*. Lebanon: Library of Lebanon.
- Jacobson, Roman (1988). *Poetic Issues*. Translated by Muhammad Al-Wali and Mubarak Al-Hanun, Morocco: Dar Toubkal for Publishing.



(مقاله پژوهشی)

## کاربست شگرد عکس در خطبه‌های نهج البلاغه

علی نجفی ایوکی<sup>\*</sup>

بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۲/۰۵

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۱۸

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۲۰

(از ص ۵ تا ۲۷)

### چکیده

امام علی (ع) به‌عنوان یک سخنور، در فرایند انتقال پیغام خود به مخاطب، از راهبردها و شگردهای متعددی بهره جسته است که یکی از مهم‌ترین آن تکنیک‌ها «عکس» یا «تبدیل» است که از رهگذر تمرکز بر یکسان‌سازی چیدمان واژگان دو عبارت و آرایش یکسان آن‌ها به دست می‌آید و به توازن نحوی متن می‌انجامد. در پرتو توجه ویژه صاحب سخن به این تکنیک در نهج البلاغه، پژوهش حاضر بر آن است تا از رهگذر کاربردشناسی زبان و با روش توصیفی – تحلیلی، در گام نخست به شناسایی، استخراج و دسته‌بندی پاره‌گفتارهایی بپردازد که در خطبه‌های نهج البلاغه بر سازه تکنیک یادشده بنا گشته‌اند و در گام دوم از زمینه و غرض سخنان عکس‌محور پرده بردارد و در گام بعدی با تمرکز بر ساخت، سویه و زمان پاره‌گفت‌های مورد بحث، آن‌ها را گونه‌شناسی کند و از کارکرد شگرد یادشده با مخاطبان سخن بگوید. نتیجه بررسی نشان از آن دارد که میان زمینه و غرض نمونه‌های مورد مطالعه و صورت سخن و کلام ایراد گشته، هماهنگی و همسویی تنگاتنگی وجود دارد، آن‌گونه که می‌توان به این رهیافت رسید که هدف سخنور از کاربرد تکنیک عکس، صرفاً زیباسازی سخن نبوده است. نتیجه دیگر این‌که عکس‌های دخالت‌داده شده از منظر ساخت، بیشتر در قالب جملات خبری نمود پیدا کرده‌اند تا جملات انشائی و از لحاظ زمانی بیشتر آینده‌نگر هستند تا گذشته‌نگر.

**کلید واژه‌ها:** آرایه عکس، نهج البلاغه، توانش زبانی، صورت زبانی، باورپذیری.

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

Email: Najafi.ivaki@kashanu.ac.ir

\*: نویسنده مسئول

## ۱. مقدمه

توجه به شیوه سخن‌پردازی و زبانی در ایراد سخن، نقش شگرفی در باورپذیری دارد و شنونده یا خواننده را ترغیب می‌کند تا محتوای سخن را با تمایل بیشتری بپذیرد؛ سخنی که تار و پود آن ضعیف و بنیان آن سست باشد، در توجه‌دهی مخاطب هم دچار ضعف خواهد شد و آن‌چنان‌که بایسته و شایسته است مخاطب را به خود جذب نمی‌کند و در باورپذیری دلالت سخن دچار چالش می‌شود. توجه به این مهم، در متون شفاهی و کتبی‌ای که صاحب سخن خواستار تغییر و اصلاح نگرش، گفتار و رفتار مخاطب یا مخاطبان است، اهمیت دوچندان می‌یابد؛ اینکه مخاطب در یک مرحله، به محتوای سخن تن در دهد و در گام بعدی و البته مهم‌تر بخواهد اقدام عملی در خصوص اصلاح نگرش، گفتار و رفتار خود داشته باشد، بسیار پراهمیت است. اینجاست که کاربرد راهبردهای زبانی و شیوه سخن‌پردازی در کنار معانی و مفاهیم والا اهمیتی خاص می‌یابد.

امام علی (ع) از جمله سخنورانی است که افزون بر بیان مفاهیم ارزشمند، با توانش زبانی بالا (خضیر، ۲۰۱۶: ۲۶) به رو ساخت و چینش سخن خود بسیار اهمیت داده و کوشیده علاوه بر بار مفهومی عمیق، صورت سخن خویش را مستحکم ارائه دهد. یکی از راهبردهای بیانی و استراتژی‌های ادبی‌ای که حضرت در فرایند القا و انتقال مفهوم به مخاطب از آن بسیار بهره گرفته، شگرد «عکس» یا «تبدیل» است که نظر به بسامد بالای این تکنیک در سخنان امام و نیز نقش محوری شگرد یادشده در باورپذیری سخن، پژوهش پیش‌روی عهده‌دار شناسایی، استخراج، دسته‌بندی و تحلیل نمونه‌های آن در خطبه‌های نهج‌البلاغه است. گفتنی است که جهت دستیابی به نتیجه عینی، تمامی خطبه‌های نهج‌البلاغه از این منظر مورد بررسی قرار گرفته‌اند و به‌نوعی جزو جامعه مطالعاتی این تحقیق هستند.

## ۱-۱. بیان مسئله

سخن‌سنان و اهل بلاغت در آغاز ارزیابی‌های خود، بلاغت را به دو شاخه اصلی علم معانی و بیان محدود کرده بودند؛ بدین شکل که در علم معانی از بایدها و نبایدهای لفظ، سخن می‌گفتند و اینکه در نهایت آیا سخن فصیح مطابق با مقتضای حال هست یا خیر و از رهگذر آن می‌کوشیدند معنایی که یک متکلم در سر داشت، بدون اشتباه به مخاطب انتقال یابد. در علم بیان نیز آنچه در دستور کار قرار گرفت ایراد یک سخن به شیوه‌های متعدد بود؛ اینکه یک مفهوم بعد از رعایت مقتضای حال به چه شیوه و در چه قالبی به مخاطب عرضه شود. بعدها علم دیگری توسط «عبدالله بن المعتز بن المتوکل» با نام «بدیع» پایه‌گذاری و به علم معانی و بیان ملحق شد که وظیفه «زیباسازی سخن» را بر عهده گرفت؛ البته با حفظ این نگاه و رویکرد که «نکوسازی ذاتی» سخن در علم معانی و بیان صورت می‌پذیرد و «نکوسازی عرضی» آن بر عهده علم بدیع است که خود به دو قسم نکوسازی لفظی و معنوی بخش‌پذیر است. (التفتازانی، ۱۴۰۹: ۱۳-۱۵) این نیز گفتنی است که حتی سکاکی نیز تا قرن هفتم، بدیع را جزو بلاغت به حساب نیاورده بود، بلکه آیندگان پس از وی تحت تأثیر بخش سوم کتاب «المصباح فی المعانی، و البیان و البدیع» از «بدرالدین بن مالک» (۶۸۶هـ) - که خلاصه و باب بندی کتاب مفتاح سکاکی بوده - به

این علم رسمیت بخشیدند و در کنار آن دو علم، مباحث آن را پیگیری نمودند (بن مالک، ؟: ۱۵۹ و ما بعد).

آنچه در اینجا بیانش اهمیت دارد این است که توجه به لفظ و آرایش لفظی بیشتر از سوی کسانی پیگیری شد که اصالت را تنها به زیبایی صوری واژگان داده‌اند با این باور که معانی به ذهن هر کسی متبادر می‌شود و به اصطلاح به راحتی «دست‌یافتنی» است و هنر در گزینش واژگان و زیباسازی آنهاست. در مقابل، عده‌ای دیگر با مهم برشمردن زیبایی و فرم سخن، آن را در خدمت معنا قرار دادند با این استدلال که اصالت با معناست و ارزش زیباسازی سخن، در گرو بیان معانی والا و دلالت نغز و مستحکم است و لفظ و زیباسازی آن صرفاً باید در خدمت معنا باشد (جرجانی، ۱۹۹۲: ۵۲-۵۴ و ۶۳-۶۴).

از جمله شگردهایی که در بخش نکوسازی معنوی سخن در متون کهن و امروزی، کاربردی است از بسامد بالایی برخوردار است «عکس» است؛ این تکنیک که برابرنهاده‌های دیگری همچون «تبدیل»، «طرد و عکس» و «قلب مطلب» دارد، یکی از شگردها و آرایه‌های ادبی است که سخن‌سنان و ارزیابان ادبی از دیرباز به آن توجه کرده‌اند و کوشیدند ضمن ارائه تعریف، گونه‌های آن را برای مخاطبان ترسیم نمایند. در نظر آنان، عکس، جابجایی و چینش دوباره بخشی از کلام است که در قبل ذکر شده است؛ این جابجایی ممکن است بین دو واژه، دو عبارت، دو متعلق فعل، دو مصراع رخ دهد. محل و موقعیت این جابجایی ممکن است در آغاز یا پایان کلام باشد. (قزوینی، ۲۰۰۹: ۳۴۷؛ تفتازانی، ۱۴۱۶: ۴۷۰-۴۷۱) به‌عنوان مثال اگر کسی بگوید: (هرگز به کسی که به شما دروغ می‌گوید اعتماد نکنید و هرگز به کسی که به شما اعتماد می‌کند دروغ نگویند) از تکنیک عکس یا تبدیل بهره برده است.

سخن‌سنان کهن و امروزی برای شگرد عکس یا تبدیل با ذکر نمونه، دسته‌بندی‌هایی ارائه داده‌اند (حبّنه المیدانی، ۱۹۹۶: ۴۴۰-۴۴۲؛ تفتازانی، ۲۰۰۱: ۶۵۰-۶۵۱؛ قزوینی، ۲۰۰۹: ۳۴۷) که می‌توان از مجموع نظرات و تقسیم‌بندی‌های آنان، مشخصه‌های زیر را برای شگرد یادشده متصور شد:

۱- عکس بین دو طرف یک جمله: کلامُ الأمير أميرُ الکلام، عاداتُ الساداتِ ساداتُ العاداتِ، کلامُ الملوك ملوکُ الکلام، تحصیلُ الحاصل حاصلُ التحصيل (در این گونه از عکس، از لحاظ معنایی بخش نخست کلام، ضرورتاً با بخش دوم آن تکمیل می‌شود)

۲- عکس بین دو متعلق مربوط به دو جمله: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ﴾ (الحج/۶۱)، ﴿وَمَنْ يُخْرِجِ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيتِ وَيُخْرِجِ الْمَمِيتَ مِنَ الْحَيِّ﴾ (در این گونه از عکس، آنچه چینش و آرایش دوباره می‌یابد، متعلقات هستند)

۳- عکس بین دو لفظ، دو عبارت، دو جمله یا دو مصراع در دو جمله مستقل ولی مرتبط به هم: ﴿مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ﴾ (أنعام/۵۲)، ﴿لَا هُنَّ حُلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحُلُونَ لَهُنَّ﴾ (الممتحنة/۱۰)، ﴿هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ﴾ (بقره/۱۸۶) کنتُ أظنُّ أنَّ الجنون فنون والآن فهمتُ أنَّ الفنون جنون، الحقُّ مع عليٍّ وعليٌّ مع الحق، حسينٌ مني وأنا من حسين، وإبلهم طللٌ وطللك وإبلٌ، فوضعُ الندى في موضع السيف بالغلي/ مضرٌّ كوضع السيف في موضع الندى، في هواكم يا سادتي مِتُّ وجداً/ مِتُّ وجداً يا سادتي في هواكم،

إِنَّ مِنْ خَوْفِكَ حَتَّى تَلْقَى الْأَمْنَ خَيْرٌ مِنْ أَمْنِكَ حَتَّى تَلْتَقِيَ الْخَوْفَ (در این گونه از عکس، بخش نخست کلام از لحاظ معنایی مستقل است، اما بخش دوم معنای آن را تکمیل می‌کند)

توجه به تکرار عبارت و آرایش جدید آن نسبت به قبل، مورد توجه سخن‌سنان معاصر غربی نیز قرار گرفته است به گونه‌ای که آنان در بحث توازی و گونه‌های آن، شگرد عکس را در شمار توازی نحوی یا ترکیبی به حساب آورده و درباره آن‌ها بحث‌های مفید و کاربردی ارائه دادند که «رومن یاکوبسن»<sup>۱</sup> زبانشناس و نظریه‌پرداز روسی یکی از سرشناس‌ترین آنان است (یاکوبسن، ۱۹۸۸: ۱۰۵-۱۰۶).

گرچه شناسایی، معرفی و دسته‌بندی فن یادشده اقدامی ارزنده و قابل تقدیر است، با این حال همچنان که از نمونه‌ها برمی‌آید دسته‌بندی پژوهشگران پیشین صرفاً ناظر به ساختار بوده و بخش مهم و محوری مفهوم و مضمون در کاربرد و دخالت‌دهی شگرد مورد نظر، شناخت سوپیه، ساخت و نوع آن از نظرها دور مانده است، درحالی‌که باور ما این است که سخنوری که در بافت‌های موقعیتی گوناگون از این تکنیک بهره می‌برد، قصدش بازی زبانی نبوده، بلکه آن‌سوی آرایش دوباره واژگان و عبارت‌ها، اهداف و اغراضی داشته که البته کشف آن‌ها بسیار ارجمند و گامی مثبت در فهم بهتر و عمیق‌تر متن به حساب می‌آید.

## ۲-۱. پیشینه پژوهش

بررسی نشان می‌دهد که به‌رغم اینکه ابن المعتز کتابی با عنوان «البدیع» به رشته تحریر درآورده، اما اشاره‌ای به شگرد عکس در آن کتاب ننموده است (ابن المعتز، ۲۰۱۲). اما «بدر الدین بن مالک» در خلاصه کتاب المفتاح سکاکی با نام «المصباح فی المعانی، والبیان والبدیع» به تفصیل از آن سخن رانده است (۲۰۰۳-۲۰۰۰) و بعدها دانشمندانی همچون قزوینی در کتاب «الإيضاح فی علوم البلاغة» (۲۰۰۹: ۳۴۷) و تفتازانی در کتاب «المطول فی شرح تلخیص مفتاح العلوم» (۲۰۰۱: ۶۵۰-۶۵۱) آن مبحث را پی گرفته‌اند. نکته جالب توجه این است که تقریباً تمامی آنان به ذکر چند نمونه از آیات قرآنی و گاه ابیاتی از شاعران عرب بسنده کرده‌اند و هیچ‌گاه سراغ متون دیگری همچون نهج البلاغه نرفته‌اند. محمد خاقانی نخستین پژوهنده‌ای است که در کتاب «جلوه‌های بلاغت در نهج البلاغه» (۱۳۷۶) در صفحات ۲۸۰-۲۸۲ به بیان مضمون چند نمونه از عکس در حکمت‌های نهج البلاغه اشاره کرده است و البته موضوع در همان حد باقی مانده است؛ لذا به تحقیق باید گفت: تاکنون هیچ پژوهنده‌ای این تکنیک ادبی را در نهج البلاغه شناسایی، استخراج و دسته‌بندی نکرده و از دلالت‌های آن سخن نرانده است و تحقیق حاضر نخستین پژوهش در این مجال است.

## ۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

بررسی کاربرد تکنیک عکس در متونی همچون نهج البلاغه از چند جهت حائز اهمیت است؛ زیرا با سخنوری روبرو هستیم که هم به‌عنوان پیشوای مسلمانان وظیفه راهبری مردم را بر عهده دارد و باید مفاهیم والای اسلام را در لباس الفاظ به مخاطبان انتقال دهد و هم به روساخت سخن خویش توجه

1. Roman Osipovich Jakobson

بسیار دارد و افزون بر «چه گفتن»، برای وی «چگونه گفتن» نیز پراهمیت است. در پرتو بسامد بالای استفاده از تکنیک مورد نظر در خطبه‌های امام علی (ع) و نظر به اینکه تاکنون هیچ پژوهنده‌ای مطالعه این شگرد بیانی را در دستور کار خود قرار نداده است، پژوهش پیش‌روی می‌کوشد با بهره‌گیری از شیوه کاربردشناسی زبان به شیوه توصیفی-تحلیلی به شناسایی، استخراج، دسته‌بندی و تحلیل نمونه‌های عکس در خطبه‌های نهج البلاغه بپردازد و نتیجه آن را فرادید مخاطبان قرار دهد.

## ۲. بحث

بررسی خطبه‌های نهج البلاغه القاگر این مسئله است که امام علی (ع) در خطبه‌های خود برای انتقال ایدئولوژی و اندیشه خود به مخاطبان از تکنیک عکس بسیار بهره گرفته است و تلاش کرده ضمن هماهنگی بین مفهوم سخن و صورت زبانی، آن تکنیک را به گونه‌ای دخالت دهد که مخاطبان احساس بیگانگی نکنند و با شوق بیشتری به پندها و نصیحت‌های او گوش فرا دهند و در نهایت نسبت به موضوعات مطرح شده اقناع گردند. مطالعه نشان می‌دهد که شگرد یادشده، در ترسیم و تبیین شش زمینه و غرض به کار گرفته شده است: نخست ترسیم وارونگی موقعیت‌ها و شرایط، دوم ترسیم کار باطل و بیهوده، سوم ترسیم و تبیین موضوع، چهارم ترسیم به هم پیوستگی و ارتباط دوطرفه، پنجم ترسیم بی‌هویتی و ششم ترسیم شک و تردید. در پرتو حضور پررنگ تکنیک یادشده در خطبه‌های نهج البلاغه، در گام بعدی ضمن دسته‌بندی نمونه‌ها به کارکرد و زیبایی‌شناسی آن‌ها می‌پردازیم.

### ۱-۲. عکس، به قصد ترسیم وارونگی موقعیت‌ها و شرایط

بررسی نشان از آن دارد که یکی از زمینه‌هایی که امام (ع) از فن عکس بهره گرفته، زمانی بوده که خواسته ضمن قیاس بین دو موقعیت و شرایط، تفاوت و تعبیر آن را برای مخاطب ترسیم نماید. مطالعه بر این امر گواهی می‌دهد که سخنور در ده پاره‌گفت، از آن فن بیانی استفاده کرده که در زیر به آن‌ها پرداخته می‌شود.

نمونه اول: «أَلَا وَإِنْ بَلَّيْتُمْ قَدْ عَادَتْ كَهَيْئَتِهَا يَوْمَ بَعَثَ اللَّهُ نَبِيَّهُ (صلی الله علیه وآله) وَالَّذِي بَعَثَهُ بِالْحَقِّ لَتُبْلَى بَلْبَلَةً وَلَتُعْزَلَنَّ غَزْبَلَةٌ وَلَتَسَاطُنَّ سَوَاطِقُ الْقَدْرِ حَتَّى يَعُودَ أَسْفَلُكُمْ أَعْلَاكُمْ وَأَعْلَاكُمْ أَسْفَلَكُمْ وَلَيَسْفُونَ سَائِفُونَ كَانُوا قَصَصْرًا وَلَيَقْصِرَنَّ سَائِفُونَ كَانُوا سَبْقُوا» (خطبه/۱۶) آگاه باشید تیره روزی‌ها و آزمایش‌ها همانند زمان بعثت پیامبر (ص) بار دیگر به شما روی آورد. سوگند به خدایی که پیامبر را به حق مبعوث کرد، سخت آزمایش می‌شوید، چون دانه‌ای که در غربال ریزند، یا غذایی که در دیگ گذارند، به هم خواهید ریخت. زیر و رو خواهید شد تا آنکه پائین به بالا و بالا به پایین رود، آنان که سابقه‌ای در اسلام داشتند و تاکنون منزوی بودند، بر سر کار می‌آیند و آنان که به ناحق پیشی گرفتند، عقب زده خواهند شد (دستی، ۱۳۸۹: ۳۹).

صاحب گفتمان در این متن قصد داشته از سیاست‌های حکومتی خود پرده بردارد؛ لذا با صراحت گفتار، از تغییرات بنیادین در سرنوشت زندگی عرب‌ها و وارونگی معیارها و موقعیت‌ها در آینده خبر داده است؛ تحول اساسی مورد نظر و جابجایی معیارها از طریق تکنیک عکس نمود یافته است. از آنجایی که

نیت سخنور ایجاد تحول شگرف بوده، لذا حضور دو گروه در هر دو بخش سخن ضرورت داشت تا مخاطب دریابد بعد از تحول مورد نظر، جایگاه هر یک از دو طرف به چه شکل درآمده است. بر این اساس، شگرد عکس کارآمدترین هنر سازه برای تجسم این موقعیت بود. تکنیک به کار گرفته شده چون خبر از آینده می‌دهد، عکس آینده‌نگر به حساب می‌آید و در کلام خبری که سویه و جهت آن، متوجه «دیگری» است نمود پیدا کرده است. لذا صورت و روساخت متن با ژرف‌ساخت آن همسویی دارد. لازم به ذکر است وجود واژگان مطمئن و موکدی همچون لَتُبْلُنْ، لَتَغْرَبُنْ، لَتَسَاطُنْ، لَيَسْبِقُنْ، وَلَيَقْصِرُنْ به همراه مفعول مطلق‌های تاکیدی، القاگر شدت تبدیل، جابجایی و وارونگی است.

نمونه دوم: «اللَّهُمَّ إِنِّي قَدْ مِلْتُهُمْ وَمَلُونِي وَسَمِئْتُهُمْ وَسَمِعُونِي فَأَبْدَلْنِي بِحِمٍّ خَيْرًا مِنْهُمْ وَأَبْدِلْهُمْ بِي شَرًّا مِنِّي» (خطبه/۲۵) خدایا! من این مردم را با پند و تذکرات خود خسته کردم و آنان نیز مرا خسته نمودند، آنان از من به ستوه آمدند و من از آنان به ستوه آمدم، دلشکسته‌ام، به جای آنان، افرادی بهتر به من مرحمت فرما و به جای من، بدتر از من بر آن‌ها مسلط کن (دشتی، ۱۳۸۹: ۴۹).

سخنور در این پاره گفت خواهان این است که از موقعیت نامناسب و ناهمساز به موقعیت مناسب و همساز گذر کند؛ در همان حال، برای جبهه مقابل (که همان مردم هستند) خواستار موقعیت نامناسب است؛ چرا که ایدئولوژی صاحب گفتمان به خیر بودن خود و شر بودن آنان است. اندیشه جابجایی جایگاه و افراد آن، در صورت زبان هم نمود یافته است؛ بدین شکل که صاحب سخن، در بخش دوم، آرایش واژگانی خود را متفاوت با بخش اول ارائه داده است؛ لذا می‌توان گفت: صورت زبانی، تابع مقصود درونی صاحب گفتمان گشته است. گفتنی است وجود ارتباط دوسویه بین حاکم و مردم، ایجاد می‌کرد تا تکنیکی برای انتقال ارتباط مورد نظر انتخاب شود که آن پیوستگی را به مخاطب القا کند که البته هنر سازه عکس بهترین تکنیک در آن بافت بوده است. عکس یادشده، از نوع آینده‌نگر است که در جمله انشائی رخ داده است. جهت تکنیک مورد نظر، دو سویه است؛ بدین خاطر که یک سویه آن صاحب سخن حضور دارد و سویه دیگر آن، مخاطبانی حضور دارند که در جایگاه «دیگری» قرار گرفته‌اند.

نمونه سوم: «وَأَعْطُوا مَن كَانَ قَبْلَكُمْ قَبْلَ أَنْ يَتَّعِظَ بِكُمْ مِّنْ بَعْدِكُمْ» (خطبه/۳۲) از پیشینیان خود پند بگیرید، پیش از آنکه آیندگان از شما پند بگیرند (دشتی، ۱۳۸۹: ۵۷).

عکس و تبدیل مورد نظر در متن بالا ویژگی‌های ترغیبی دارد، بدین صورت که از مخاطبان خواسته شده قبل از اینکه شرایط دستخوش دگرگونی قرار گیرد، از سرنوشت گذشتگان درس بگیرند تا مبادا آیندگان، از سرنوشت آنان درس بگیرند. طرح‌ریزی سخن بر پایه عکس القاگر این مفهوم است که نسل بعدی همواره از نسل قبلی الگوبرداری می‌کند و تاریخ و سرگذشت آنان را سرلوحه کار خود قرار می‌دهد. عکس مورد نظر در ساخت انشائی، تک‌سویه و آینده‌نگر است که استفاده از آن، موجب پیوستگی دو بخش کلام و درهم‌تنیدگی آن‌ها شده و به انسجام انجامیده است. گفتنی است طرح‌ریزی سخن به این شکل، موجب دخالت‌دهی مخاطب می‌شود؛ زیرا سخن به گونه‌ای است که به برای پی‌بردن به مقصود گوینده، باید ژرف‌نگری و اندیشه‌ورزی نمود.

نمونه چهارم: «وَلَقَدْ كَانَ الرَّجُلُ مِنَّا وَالْآخَرُ مِنْ عَدُوِّنَا يَتَصَاوَلَانِ تَصَاوُلَ الْفَحْلَيْنِ يَتَخَالَسَانِ أَنْفُسُهُمَا أَيُّهُمَا يَسْقِي صَاحِبَهُ كَأْسَ الْمُنُونِ فَمَرَّةً لَنَا مِنْ عَدُوِّنَا وَمَرَّةً لِعَدُوِّنَا مِنَّا» (خطبه/۵۶) گاهی یک نفر از ما و دیگری از دشمن ما، مانند دو پهلوان نبرد می‌کردند و هر کدام می‌خواست کار دیگری را بسازد و جام مرگ را به دیگری بنوشاند. گاهی ما بر دشمن پیروز می‌شدیم و زمانی دشمن بر ما غلبه می‌کرد (دشتی، ۱۳۸۹: ۷۵).

متن بر این امر گواهی می‌دهد که سخنور بر آن بوده تا تغییرات سریع و پرشتاب وضعیت مربوط به میدان نبرد را برای مخاطب به تصویر بکشد و نشان دهد که چگونه شکست و پیروزی بین دو جبهه حق و باطل دست‌به‌دست می‌شد؛ صاحب سخن برای انتقال مفهوم جابجایی و ناپایداری موقعیت، از آرایه ادبی عکس استفاده کرده و توانسته است مفهوم ذهنی موردنظر را در صورت متن نیز نمود دهد. ساخت سخنی که عکس در آن به کار گرفته شده، ساخت خبری و به‌صورت دو سویه و دوطرفه (بین صاحب سخن و مخاطبان) و به‌صورت گذشته‌نگر ارائه شده است.

نمونه پنجم: «إِنَّ الْيَوْمَ عَمَلٌ وَلَا حِسَابَ وَغَدًا حِسَابٌ وَلَا عَمَلَ» (خطبه/۴۲: ۶۶) امروز هنگام عمل است نه حسابرسی و فردا روز حسابرسی است نه عمل (دشتی، ۱۳۸۹: ۶۷).

مراد صاحب سخن این است که شرایط دنیا با آخرت کاملاً فرق دارد؛ دنیا محل عمل است و حسابرسی در کار نیست. بالعکس، آخرت صرفاً زمان حسابرسی است و فرصتی برای عمل وجود ندارد؛ تفاوت این دو موقعیت، در چپ‌نویس واژگان و نحوه جایگیری نفی و ایجاب آن دیده می‌شود. نکته دیگر اینکه درهم‌تنیدگی بخش دوم با بخش اول کلام، القاگر این مسأله است که عمل امروز، به‌حساب فردا ختم می‌شود و حساب فردا، نتیجه عمل امروز است. شگرد یادشده در ساخت خبری، با مقایسه بین زمان حال و آینده و به‌صورت دو سویه بین امروز/ دنیا و فردا/ آخرت ارائه گشت. لازم به ذکر است چنانچه سخنور به‌جای استفاده از تکنیک یادشده در قالب دیگری می‌آورد: «إِنَّ الْيَوْمَ عَمَلٌ وَلَا حِسَابَ وَغَدًا لَا يَمُكِنُ الْعَمَلُ بِلِ زَمَنِ الْحِسَابِ» هم زیبایی و درهم‌تنیدگی پیشین را از دست می‌رفت و هم تغییر موقعیت و شرایط مورد نظر تداعی نمی‌گشت.

نمونه ششم: «وَمَنْ غَيْرَهَا أَنْكَ تَرَى الْمَرْخُومَ مَغْبُوطاً وَالْمَغْبُوطَ مَرْخُوماً لَيْسَ ذَلِكَ إِلَّا نَعِماً زَلٌّ وَنُؤْسٌ نَزَلَ» (خطبه/۱۱۴) و نشانه دگرگونی دنیا آنکه کسی که دیروز مردم به او ترحم می‌کردند، امروز حسرت او را می‌خورند و آن‌کس را که حسرت او را می‌خوردند، امروز به او ترحم می‌کنند و این نیست مگر برای نعمتهایی که به سرعت دگرگون می‌شود و بلاهایی که ناگهان نازل می‌گردد (دشتی، ۱۳۷۹: ۱۵۵).

ایدئولوژی صاحب سخن، دگرگون‌پذیری دنیا و بی‌ثباتی موقعیت‌ها بوده است؛ این ایدئولوژی به کمک راهبرد زبانی عکس برای مخاطب طرح‌ریزی شد؛ گرچه در ترجمه پاره‌گفت مورد بررسی، دیروز و امروز دخالت داده شده، اما دگرگونی مورد نظر حتی به یک روز هم نمی‌رسد و در یک لحظه ممکن است موقعیت‌ها جابجا و دست‌به‌دست شود! لذا پیغام این است که موقعیت‌های دنیوی ثبوت و دوام ندارند و در یک چشم به هم زدن، دستخوش تغییر قرار می‌گیرند. دخالت‌دهی حرف ربط واو به‌جای سایر حروف

ربطی، در راستای عینیت‌بخشی توالی مورد نظر بوده است. عکس مورد نظر در جمله خبریه، با مقایسه بین شرایط زمان گذشته و آینده، به صورت دو سویه به مخاطب ارائه شده است. نمونه هفتم: «أَلَفَ بِهِ إِخْوَانًا، وَفَرَّقَ بِهِ أَقْرَبًا، أَعَزَّ بِهِ الدِّلَّةَ وَأَذَلَّ بِهِ الْعِزَّةَ كَلَامُهُ بَيَانٌ وَصَمْتُهُ لِسَانٌ» (خطبه/۹۶) با او میان دل‌ها الفت و مهربانی ایجاد کرد و نزدیکانی را از هم دور ساخت، انسان‌های خوار و ذلیل، در پرتو او عزت یافتند و عزیزی خودسر ذلیل شدند (دشتی، ۱۳۸۹: ۱۲۷).

هدف صاحب سخن این بوده که به مخاطب القا کند با وجود پیامبر(ص) تحولی عمیق در جامعه آن زمان عرب‌ها رخ داد، به شکلی که مردمانی که بیهوده توسط زورگویان خوار و زبون گشتند، عزت یافتند و در مقابل عزت‌یافتگان دروغین رسوا و خوار شدند. در پرتو این دریافت، پیامبر (ص) کنشگر این عرصه و چتر تحول مورد نظر، مادی و معنوی است. هدف از طرح خبر نیز ستایش عملکرد پیامبر (ص) بوده است. بررسی نشانگر این است که شگرد مورد نظر به صورت خبری و گذشته‌نگر و به شکل دو سویه برای افراد عزیز و ذلیل به تصویر کشیده شد. این نیز یادکردنی است که چنانچه سخنور با حفظ ساختار اولیه کلام، در بخش دوم سخن، از واژگان بخش نخست استفاده نمی‌نمود و مثلاً می‌آورد: «أَعَزَّ بِهِ الدِّلَّةَ وَأَخَضَعَ بِهِ الْعِظْمَةَ» دیگر تحول و بازسازی در روستا سخن بازتاب نمی‌یافت.

نمونه هشتم: «حَتَّى إِذَا كَشَفَ هُمْ عَنْ جَزَاءِ مَعْصِيَتِهِمْ وَاسْتَخْرَجَهُمْ مِنْ جَلَابِيبِ غَفْلَتِهِمْ اسْتَقْبَلُوا مُدْبِرًا وَاسْتَدْبَرُوا مُقْبِلًا» (خطبه/۱۵۳) تا آن زمان که خداوند کیفر گناهان را می‌نماید و آنان را از پرده غفلت بیرون می‌آورد. به استقبال چیزی می‌روند که بدان پشت کرده بودند (آخرت) و پشت می‌کنند بدانچه روی آورده بودند (یعنی دنیا) (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۰۱).

متکلم در این پاره گفت درباره گمراهان و غفلت‌زدگان سخن می‌گوید و به وصف آنان می‌پردازد؛ اینکه به زودی خداوند آنان را در شرایطی جدید قرار می‌دهد که کاملاً بر عکس شرایط پیش است؛ بر خلاف قبل، به دنیا پشت کرده و به آخرت روی می‌آورند تا با بیرون آمدن از پرده غفلت، کیفر گناهانشان بر آن‌ها نمایانده شود. بر این اساس عکس مورد نظر در قالب جمله خبری، به صورت تک‌سویه متوجه گمراهان است و چون در خصوص آینده آنان بحث می‌کند، زمان عکس، آینده‌نگر است. نمونه نهم: «أَوْحَشُوا مَا كَانُوا يُوطِنُونَ وَأَوْطَنُوا مَا كَانُوا يُوحِشُونَ» (خطبه/۱۸۸) آنچه را وطن خود می‌دانستند از آن رمیدند و در آنجا که از آن می‌رمیدند، آرام گرفتند (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۶۳).

سخنور در پاره گفت بالا قصد داشته تا به توصیف حال مردگان بپردازد و از رهگذر آن توصیف، مردم را نسبت به مرگ آگاه نماید و ترغیبشان نماید تا همواره به یاد مرگ باشند و از آن غفلت نکنند. چنین خواسته‌ای با کمک‌گیری از شگرد عکس به مخاطب رسانده شد؛ اینکه شرایط برای کسی که جان می‌سپرد، کاملاً وارونه و متفاوت با گذشته رقم می‌خورد؛ آن‌سان که با مرگ، وطن تبدیل به وحشتگاه و وحشتگاه تبدیل به آرامگاه می‌شود. مفهوم مورد نظر در قالب جمله خبری، به صورت دوسویه و با جهت زمانی گذشته برای ترسیم وضعیت مردگان به تصویر درآمده است. گفتنی است چنانچه سخنور با نادیده گرفتن تکنیک عکس در بیانی دیگر می‌گفت: «أَوْحَشُوا مَا كَانُوا يُوطِنُونَ وَأَسْكَنُوا فِيمَا كَانُوا يَخَافُونَ» هم

زیبایی موجود در صورت کلام از دست می‌رفت و هم جابجایی مورد نظر از دست می‌رفت و از میزان تأثیرگذاری گفتمان کاسته می‌شد.

نمونه دهم: «أَلَا إِنَّهُ قَدْ أَذْبَرَ مِنَ الدُّنْيَا مَا كَانَ مُقْبِلًا وَأَقْبَلَ مِنْهَا مَا كَانَ مُدْبِرًا» (خطبه/۱۸۲) آگاه باشید! آنچه از دنیا روی آورده بود پشت کرد و آنچه پشت کرده بود روی آورد (دستی، ۱۳۸۹: ۲۴۹).

پاره‌گفت حاضر بخشی از سخنانی است که متکلم با بیان توییخی با یاران خود مطرح کرده است؛ اینکه شرایط و معیارها (با رحلت پیامبر) کاملاً تغییر کرد و اموری اهمیت یافت که در قبل اهمیتی نداشت. فن یادشده به سخنور کمک کرده تا بهتر بتواند آن تغییر بنیادین را برای مخاطب به تصویر بکشد. عکس و تبدیل مورد نظر که در قالب جمله خبری ارائه شده، متوجه دنیاست و زمان آن تلفیقی از گذشته و حال است.

به‌منظور دستیابی به تصویر کلی از ساخت، سوبه و زمان تکنیک عکس در پاره‌گفتارهای مورد مطالعه -که همگی به قصد ترسیم وارونگی موقعیت‌ها و شرایط طرح‌ریزی شده‌اند- در جدول زیر آن نمونه‌ها نمایش داده می‌شوند:

جدول ۱. پاره‌گفت‌های مبتنی بر وارونگی موقعیت

| ردیف | پاره‌گفت عکس محور                                                                                                                             | ساخت   | سوبه    | زمان        |
|------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------|---------|-------------|
| ۱    | أَسْفَلَكُمْ أَعْلَاكُمْ وَأَعْلَاكُمْ أَسْفَلَكُمْ<br>وَلَيْسَ بَيْنَ سَابِقُونَ كَانُوا فَصْرًا وَلَيْعَصِرَنَّ سَبَاقُونَ كَانُوا سَبِقُوا | خبری   | تک‌سوبه | آینده‌نگر   |
| ۲    | فَأَبْدَلِي بَيْنَ خَيْرٍ مِنْهُمْ وَأَبْدَلُهُمْ بِي شَرٍّ مَنِي                                                                             | انشائی | دوسوبه  | آینده‌نگر   |
| ۳    | وَأَعْطُوا بَيْنَ كَانِ قَبْلَكُمْ قَبْلَ أَنْ يَعْطَى بِكُمْ مَنْ بَعْدَكُمْ                                                                 | انشائی | تک‌سوبه | آینده‌نگر   |
| ۴    | فَمَرَّةٌ لَنَا مِنْ عَدُوِّنَا وَمَرَّةٌ لِعَدُوِّنَا مِنَّا                                                                                 | خبری   | دوسوبه  | گذشته‌نگر   |
| ۵    | إِنَّ الْيَوْمَ عَمَلٌ وَلَا جِسَابَ وَغَدًا جِسَابٌ وَلَا عَمَلٌ                                                                             | خبری   | دوسوبه  | حال و آینده |
| ۶    | تَرَى الْمَرْحُومَ مَغْبُوطًا وَالْمَغْبُوطَ مَرْحُومًا                                                                                       | خبری   | دوسوبه  | گذشته و حال |
| ۷    | أَعَزَّ بِهِ الدَّلَّةُ وَأَذَلَّ بِهِ الْعِزَّةُ                                                                                             | خبری   | دوسوبه  | گذشته‌نگر   |
| ۸    | اسْتَقْبَلُوا مُدْبِرًا وَاسْتَدْبَرُوا مُقْبِلًا                                                                                             | خبری   | تک‌سوبه | آینده‌نگر   |
| ۹    | أَوْخَشُوا مَا كَانُوا يُوطِنُونَ وَأَوْطَنُوا مَا كَانُوا يُوجِحُونَ                                                                         | خبری   | دوسوبه  | گذشته‌نگر   |
| ۱۰   | أَلَا إِنَّهُ قَدْ أَذْبَرَ مِنَ الدُّنْيَا مَا كَانَ مُقْبِلًا وَأَقْبَلَ مِنْهَا مَا كَانَ مُدْبِرًا                                        | خبری   | تک‌سوبه | گذشته و حال |

## ۲-۲. عکس، به قصد ترسیم کار باطل و بیهوده

بررسی نشان از آن دارد که صاحب سخن، به‌منظور ترسیم بیهوده‌کاری مخاطب از تکنیک عکس بهره برده است و کوشیده اقدام باطل و نابخردانه مخاطب را به او یادآوری نماید تا شاید با این روشنگری آن مخاطب به خود بیاید و دست از کار بیهوده بردارد. در زیر نمونه‌های استخراجی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

نمونه اول: «وَمِنْهُمْ مَنْ يَطْلُبُ الدُّنْيَا بِعَمَلِ الْآخِرَةِ وَلَا يَطْلُبُ الْآخِرَةَ بِعَمَلِ الدُّنْيَا» (خطبه/۳۲) و گروهی دیگر، با اعمال آخرت، دنیا را می‌طلبند و با اعمال دنیا، در پی کسب مقام‌های معنوی آخرت نیستند (دشتی، ۱۳۸۹: ۵۷).

مقصود سخنور در این پاره‌گفت چنین است که برخی از مردم، شیوه وارونه در زندگی دارند و بیهودگی در پیش گرفته‌اند؛ به جای اینکه با رفتار و کردار درست در دنیا، در پی آخرت و زندگی پایدار باشند، بالعکس با ریاکاری و ظاهر آرایی در تلاش‌اند که با انجام امور اخروی، خود را موجه و دیندار جلوه داده تا به امکانات و مناصبی در این دنیا برسند. این وارونگی، در ظاهر سخن و از رهگذر چیدمان هنرمندانه واژگان خود را نشان داده و حضرت تلاش کرده به کمک آن راهبرد، مردم پس از پیامبر را با نوعی روانشناسی اجتماعی به تصویر بکشد. شگرد یادشده در ساخت خبری، به صورت تک سویه و حال‌نگر ارائه شده است؛ زیرا صرفاً به ترسیم یک گروه پرداخته و بر شرایط فعلی آنان تمرکز کرده است. نمونه دوم: «أَضْرَعَ اللَّهُ خُدُودَكُمْ وَأَنْعَسَ جُدُودَكُمْ لَا تَعْرِفُونَ الْحَقَّ كَمَعْرِفَتِكُمُ الْبَاطِلَ وَلَا تُبْطِلُونَ الْبَاطِلَ كِبَاطِلِكُمْ الْحَقُّ» (خطبه/۶۹) خداوند بر پیشانی شما داغ ذلت بگذارد و بهره شما را اندک شمارد، شما آن گونه که باطل را می‌شناسید از حق آگاهی ندارید و در نابودی باطل تلاش نمی‌کنید، آن گونه که در نابودی حق کوشش دارید (دشتی، ۱۳۸۹: ۸۵).

در نگاه صاحب گفتمان، مخاطبان این پاره‌گفت (کوفیان) در کار خود بیهودگی دارند؛ زیرا آن گونه که باطل را خوب می‌شناسند، حق را نمی‌شناسند و آن گونه که حق را پایمال می‌کنند، باطل را پایمال نمی‌نمایند! لذا زمینه عکس حاضر، شناخت حق و باطل است. لازم به توضیح است ساخت جمله مورد بحث، خبری و هدف از طرح آن از سوی متکلم، توییخ و سرزنش بوده است به آن امید که گمراهان، دست از گمراهی خود بردارند و به جاده صواب درآیند. فن مورد نظر به صورت تک سویه ارائه شده است؛ زیرا متوجه یک گروه خاص است و از آنجایی که ترسیم‌گر شرایط حاضر مخاطبان مورد نظر است، از نوع عکس حال‌نگر می‌باشد. گفتنی است چنانچه صاحب سخن، بدون کاربرد عکس می‌آورد: «لَا تَعْرِفُونَ الْحَقَّ كَمَعْرِفَتِكُمُ الْبَاطِلَ وَلَا تَكْذِبُونَ الْبَاطِلَ كَتَكْذِيبِكُمُ الْحَقُّ» در کنار از دست رفتن زیبایی صورت زبانی متن، همجواری حق و باطل نیز تا حد زیادی نادیده گرفته می‌شد.

نمونه سوم: «أَيُّهَا الْقَوْمُ الشَّاهِدَةُ أَبْدَانُهُمُ الْغَائِبَةُ عَنْهُمْ عُقُودُهُمُ الْمُخْتَلِفَةُ أَهْوَاؤُهُمُ الْمُتَبَتَّلَى بِهِمْ أَمْرَاؤُهُمْ صَاحِبِكُمْ يُطِيعُ اللَّهَ وَأَنْتُمْ تَعْصُونَهُ وَصَاحِبُ أَهْلِ الشَّامِ يَعْصِي اللَّهَ وَهُمْ يُطِيعُونَهُ» (خطبه/۹۷) ای مردمی که بدن‌های شما حاضر و عقل‌های شما پنهان و افکار و آراء شما گوناگون است و زمامداران شما دچار مشکلات شمایند، رهبر شما از خدا اطاعت می‌کند شما با او مخالفت می‌کنید، اما رهبر شامیان، خدای را معصیت می‌کند، از او فرمانبری دارند (دشتی، ۱۳۸۹: ۱۲۷).

در این پاره‌گفت شاهد این ایدئولوژی از جانب سخنور هستیم که مخاطبان، گرچه به ظاهر در شمار یاران امام هستند، اما در باطن این گونه نیست؛ اگر از زاویه خداپرستی به دو جبهه امام و یارانش و دشمن و طرفدارانش نگاه شود، حال و روزشان در قیاس با طرفداران دشمن کاملاً بر عکس و وارونه است؛ اینان

در قبال امیر خداپرست خود، سرکشند، آنان در قبال امیر خداناپرست خود کاملاً سر تسلیم فرود می‌آورند! چون چنین است کردار و رفتارشان نمود بیهوده‌کاریست. هدف از طرح چنین خبری توبیخ و تحسر است؛ توبیخ نسبت به یاران خود که اینگونه‌اند و تحسر بابت این مسأله که یارانی همچون یاران معاویه در اختیار ندارد! لازم به ذکر است تحسر مورد نظر در چند جای نهج البلاغه از سوی صاحب سخن طرح شده است. گفتنی است که تکنیک مورد نظر به صورت دو سویه و با محوریت زمان حال از سوی مخاطب ارائه شده است.

نمونه چهارم: «تَكْرُمُونَ بِاللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ وَلَا تُكْرِمُونَ اللَّهَ فِي عِبَادِهِ» (خطبه/۱۱۷) دوست دارید مردم برای خدا شما را گرامی بدانند، اما خودتان مردم را در راه خدا گرامی نمی‌دارید! (دشتی، ۱۳۸۹: ۱۵۹).

متکلم قصد داشته کار باطل و بیهوده برخی از انسان‌های خودپرست را برایشان به تصویر بکشد و به آنان بفهماند که کردار و رفتارشان نادرست و ناصواب است؛ اینکه دوست دارند مورد اکرام قرار گیرند، اما خود دیگران را تکریم نمی‌کنند! چنین ایده و تصویری در روستا ساخت نمود یافته است، بدین صورت که واژگان در سریع‌ترین زمان ممکن از مکان اصلی خود جابجا شده‌اند تا از این رهگذر بر عکس بودن کار افراد مورد نظر برای مخاطب تداعی شود. نمونه مورد نظر با محوریت زمان حاضر به صورت جمله خبریه و به قصد توبیخ به شکل تک‌سویه ارائه شده و تصویرگر بیهوده‌کاری آنان است. در ضمن چنانچه سازه‌های واژگانی بخش دوم سخن تغییر کند، خود به خود هرسازه مورد نظر ناپدید و ظرافت موجود در کلام از بین می‌رود. به عنوان مثال اگر آورده شود: «تَكْرُمُونَ بِاللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ وَلَا تَعْظُمُونَ اللَّهَ فِي خَلْقِهِ» دیگر اثری از زیبایی‌های حاضر نبود.

نمونه پنجم: «قَدْ تَكْفَلْ لَكُمْ بِالرِّزْقِ وَأُمِرْتُمْ بِالْعَمَلِ فَلَا يَكُونَنَّ الْمَضْمُونُ لَكُمْ طَلَبُهُ أَوَّلَى بِكُمْ مِنَ الْمَفْرُوضِ عَلَيْكُمْ عَمَلُهُ مَعَ أَنَّهُ وَاللَّهِ لَقَدْ اغْتَرَضَ الشُّكُّ وَدَخَلَ الْيَقِينُ حَتَّى كَأَنَّ الَّذِي ضَمِنَ لَكُمْ قَدْ فُرِضَ عَلَيْكُمْ وَكَأَنَّ الَّذِي قَدْ فُرِضَ عَلَيْكُمْ قَدْ وَضِعَ عَنْكُمْ» (خطبه/۱۱۴) خداوند روزی شما را ضمانت کرده و شما را به کار و تلاش امر فرموده، پس نباید روزی تضمین شده را بر آنچه که واجب شده مقدم دارید، با اینکه به خدا سوگند، آن چنان نادانی و شک و یقین به هم آمیخته است که گویا روزی تضمین شده بر شما واجب است و آنچه را که واجب کرده‌اند، برداشتند (دشتی، ۱۳۸۹: ۱۵۷).

صاحب سخن در پاره گفتار بالا کوشیده رویکرد نادرست مخاطبان مورد نظر خود را به چالش بکشد و آنان را به اصلاح سبک زندگی رهنمون سازد؛ تصور و عملکرد نابجای آنان، در صورت پاره گفتار نمود پیدا کرده و جابجایی واژگان بخش اول سخن را در پی داشته است؛ بدین شکل که به آنچه تحققش تضمین داده شده، سخت در پی تحققش هستند و به آنچه برای انجام آن امر شده، رها گشته است. هدف از طرح سخن، توبیخ به همراه درخواست برای اصلاح رویکرد هست. لازم به ذکر است که صاحب سخن، سخن خود را با واژه کَأَنَّ/ گویا آورده تا با «ملایم‌گویی» بیشتری مخاطب را به خود جذب کند و آنان را برای اصلاح عملکرد ترغیب نماید. این نیز یادکردنی است که فن مورد نظر در قالب جمله خبریه، به صورت تک‌سویه و با تلفیقی از زمان گذشته و حال عرضه شده است.

جدول ۲. پاره‌گفت‌های مبتنی بر ترسیم کار بیهوده

| ردیف | پاره‌گفت عکس‌محور                                                                                                  | ساخت | سویه    | زمان        |
|------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|---------|-------------|
| ۱    | وَمِنْهُمْ مَنْ يَطْلُبُ الدُّنْيَا بِعَمَلِ الْآخِرَةِ وَلَا يَطْلُبُ الْآخِرَةَ بِعَمَلِ الدُّنْيَا              | خبری | تک‌سویه | حال‌نگر     |
| ۲    | لَا تَعْرِفُونَ الْحَقَّ كَمَعْرِفَتِكُمُ الْبَاطِلَ وَلَا تُبْطِلُونَ الْبَاطِلَ إِلَّا بِطَالِكُمُ الْحَقُّ      | خبری | تک‌سویه | حال‌نگر     |
| ۳    | صَاحِبُكُمْ يُطِيعُ اللَّهَ وَأَنْتُمْ تَعْصُونَهُ وَصَاحِبُ أَهْلِ الشَّامِ يَعْصِي اللَّهَ وَهُمْ يُطِيعُونَهُ   | خبری | دو‌سویه | حال‌نگر     |
| ۴    | تَكُونُونَ بِاللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ وَلَا تُكُونُونَ اللَّهَ فِي عِبَادِهِ                                        | خبری | تک‌سویه | حال‌نگر     |
| ۵    | كَأَنَّ الَّذِي ضَمِنَ لَكُمْ قَدْ فُرِضَ عَلَيْكُمْ وَكَأَنَّ الَّذِي قَدْ فُرِضَ عَلَيْكُمْ قَدْ وَضِعَ عَنْكُمْ | خبری | تک‌سویه | گذشته و حال |

### ۳-۲. عکس، به قصد ترسیم و تبیین موضوع

بررسی خطبه‌های نهج‌البلاغه حکایت از این دارد که حضرت علی (ع) به قصد ترسیم و تشریح بهتر موضوع، از تکنیک عکس یا تبدیل بهره گرفته و کوشیده با توانش بالای زبانی و هنرنمایی در چینش دوباره سخن، مفهوم کلام خویش را هنرمندانه‌تر به مخاطب ارائه دهد و با القای حس زبدگی در شیوه سخن، مخاطب را در پذیرش محتوای آن ترغیب و سخنش را باورپذیرتر ارائه دهد. در زیر پاره‌گفتارهایی که شگرد عکس با غرض یادشده در خطبه‌های نهج‌البلاغه به کار رفته مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

نمونه اول: «وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا سَمَاعُهُ أَعْظَمُ مِنْ عِيَانِهِ وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الْآخِرَةِ عِيَانُهُ أَعْظَمُ مِنْ سَمَاعِهِ» (خطبه/۱۱۴) همه چیز دنیا، شنیدن آن، بزرگتر از دیدن آن است و هر چیز از آخرت، دیدن آن بزرگتر از شنیدن آن است (دشتی، ۱۳۸۹: ۱۵۵).

صاحب سخن در این پاره گفتار قصد داشته تا به ارزیابی دنیا و آخرت و تبیین تفاوت بین آن دو بپردازد؛ جابجایی در سطح واژگان و نیز جایگزینی واژه آخرت به جای واژه دنیا در بخش دوم همگی به برجسته‌سازی تفاوت مورد نظر کمک کرده است، آن‌سان که مخاطب نیز از رهگذر تفاوت در سطح روستاخت و آرایش جدید واژگانی، به تفاوت مفهومی و زیرساختی دو مقوله دنیا و آخرت رهنمون می‌شود. از آنجا که صاحب سخن با استفاده از فن مورد نظر در مقام قیاس بین دنیا و آخرت برآمده، لذا عکس حاضر دو سویه بنا شده، بدان جهت که بخشی مربوط به دنیا می‌شود و بخشی دیگر مربوط به آخرت. نیز از آن روی که گذشته و آینده‌ای در آن دیده نمی‌شود به صورت حال‌نگر و در قالب جمله خبری ارائه شده است. این نیز یادکردنی است که چنانچه سازه‌های واژگانی سخن در بخش دوم تغییر می‌یافت و مثلاً گفته می‌شد: «وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا سَمَاعُهُ أَعْظَمُ مِنْ عِيَانِهِ وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الْآخِرَةِ رُؤْيَاهُ أَكْبَرُ مِنْ سَمَاعِهِ» دیگر نظم و آرایش واژگانی پیشین از دست می‌رود و از زیبایی سخن و کارآمدی آن کاسته می‌شود.

نمونه دوم: «وَأَعْلَمُوا أَنَّ مَا نَقَصَ مِنَ الدُّنْيَا وَزَادَ فِي الْآخِرَةِ خَيْرٌ مِمَّا نَقَصَ مِنَ الْآخِرَةِ وَزَادَ فِي الدُّنْيَا» (خطبه/۱۱۴) آگاه باشید هرگاه از دنیای شما کاهش یابد و به آخرت افزوده گردد، بهتر از آنست که از پاداش آخرت شما کاسته و بر دنیای شما افزوده شود (دشتی، ۱۳۸۹: ۱۵۵).

در پاره‌گفت بالا صاحب سخن به ارزیابی و همسنجی بین دنیا و آخرت پرداخته و کوشیده با استفاده از چاشنی عکس، ضمن تبیین موضوع، مخاطب خود را نسبت به این مهم قانع نماید که زیان دنیوی اگر سود اخروی به دنبال داشته باشد، بسی بهتر و شایسته‌تر از این است که سود دنیوی، زیان اخروی با خود به همراه داشته باشد. سود و زیان یادشده با چینش جدید در بخش دوم حضور یافته‌اند و بار القای مفهوم مورد نظر را بر دوش می‌کشند. گفتنی است فن یادشده برآمده از جمله خبریه و با قیاس بین امور دنیا و آخرت به صورت دو سویه و آینده‌نگر طرح‌ریزی شده است.

نمونه سوم: «فَالْمَوْتُ فِي حَيَاتِكُمْ مَقْهُورِينَ وَالْحَيَاةُ فِي مَوْتِكُمْ قَاهِرِينَ» (خطبه/۵۱) پس بدانید که مرگ در زندگی توأم با شکست شماسست و زندگی جاویدان، در مرگ پیروزمندانه شماسست. (دشتی، ۱۳۸۹: ۷۳)

صاحب سخن بر آن بوده تا با استفاده از تکنیک عکس، این موضوع را برای مخاطب تبیین نماید که زندگی همراه با ذلت، مرگ واقعی است و مرگ با عزت، زندگی واقعی است. هدف از القای خبر تشریح و تبیین موضوع و در پی آن، ترغیب مخاطبان برای اصلاح نگرش و عملکرد بوده است؛ گویا آنچه اکنون در جریان است، عکس آن چیزی است که متکلم انتظار دارد. هنر سازه یادشده از یک سو تشریح‌گر زندگی راستین است و در دیگر سو تبیین‌کننده مرگ واقعی؛ لذا به صورت دو سویه ارائه شده است. این نیز یادکردنی است که چون در نگاه صاحب سخن، مفهوم بیان شده حقیقتی مسلم است که در تمامی سه دوره زمانی (گذشته، حال، آینده) قابل تسری بوده و هست، لذا می‌توان عکس یادشده را در اینجا از نوع فرازمانی در نظر گرفت.

نمونه چهارم: «اللَّهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ وَأَنْتَ الْخَلِيفَةُ فِي الْأَهْلِ وَلَا يَجْمَعُهُمَا غَيْرُكَ لِأَنَّ الْمُسْتَخْلَفَ لَا يَكُونُ مُسْتَصْحَبًا وَالْمُسْتَصْحَبُ لَا يَكُونُ مُسْتَخْلَفًا» (خطبه/۴۶) پروردگارا! تو در سفر همراه ما و در وطن نسبت به بازماندگان ما سرپرست و نگهبانی و جمع بین این دو را هیچ‌کس جز تو نتواند؛ زیرا آن‌کس که سرپرست بازماندگان است، نمی‌تواند همراه مسافر باشد و آن‌که همراه و همسفر است نمی‌تواند سرپرست بازماندگان انسان باشد (دشتی، ۱۳۸۹: ۶۹).

به استناد پاره‌گفتار، خداوند متعال کنشگر متن حاضر است؛ زیرا عبارت متناقض‌نمای (أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ وَأَنْتَ الْخَلِيفَةُ فِي الْأَهْلِ) صرفاً در او تجلی می‌کند و بشر قابلیت پذیرش هم‌زمانی این ویژگی را ندارد؛ بر این اساس، عبارت عکس‌محور بعدی در راستای تبیین همان اصل به کار گرفته شده است. شگرد یادشده از یک سو تشریح وضعیت مستخلف را بر عهده دارد و در دیگر سوی، وضعیت مستصحب را تشریح می‌کند؛ لذا جهت آن دو سویه است؛ و از آنجایی که اصلی مسلم بیان شده است لذا عکس فرازمانی است که محتوای آن هم برای گذشته صدق می‌کند، هم بر زمان حال و هم آینده و محدود به زمانی خاص نمی‌شود.

نمونه پنجم: «فَسُبْحَانَ اللَّهِ مَا أَقْرَبَ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ لِلْخَاقِ بِهِ وَأَبْعَدَ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ لَا نَقْطَاعَ عَنْهُ» (خطبه/۱۵۴) پس پاک و منزّه است خداوند! چقدر زنده به مرده نزدیک است برای پیوستن به آن و چه دور است مرده از زنده که از آنان جدا گشته! (دشتی، ۱۳۸۹: ۱۵۵).

صاحب سخن در پی آن بوده تا از شدت نزدیکی زنده به مرده و شدت دوری مرده از زنده برای مخاطب تصویرسازی نماید؛ این مفهوم با بهره‌گیری از چاشنی و راهبرد عکس و استفاده از صیغه تعجب طرح‌ریزی شده است. کاربرد صیغه تعجب بر نزدیکی مرگ به انسان و دوری مردگان از انسان‌ها افزوده است. این نیز گفتنی است که از لحاظ چینش واژگانی در نمونه مورد بحث نیز زنده به مرده می‌پیوندد، اما امکان پیوستن مرده به زنده وجود ندارد. فن یادشده در قالب جمله خبریه و به شکل دوسویه و به صورت فرازمانی ارائه شده است.

نمونه ششم: «يُعْطِفُ الْهَوَى عَلَى الْهُدَى إِذَا عَطَفُوا الْهُدَى عَلَى الْهَوَى وَيَعْطِفُ الرَّأْيُ عَلَى الْقُرْآنِ إِذَا عَطَفُوا الْقُرْآنَ عَلَى الرَّأْيِ» (خطبه/۱۳۸)؛ او (حضرت مهدی عج) خواسته‌ها را تابع هدایت می‌کند هنگامی که مردم هدایت را تابع هوس‌های خویش قرار می‌دهند. درحالی‌که به نام تفسیر، نظریه‌های گوناگون خود را بر قرآن تحمیل می‌کنند، او نظریه‌ها و اندیشه‌ها را تابع قرآن می‌سازد (دستی، ۱۳۸۹: ۱۸۳).

سخنور در متن بالا بر آن بوده تا سیستم حکومتی حضرت مهدی (عج) را برای مخاطب ترسیم و تبیین نماید؛ آن حضرت در حکومت آینده خود حق و باطل را در جای خود می‌نشاند و به نابسامانی‌ها پایان می‌بخشد. در گام دیگر و البته در عبارت عکس‌محور دیگر، آن حضرت برداشت‌ها و تفسیرها را تابع متن قرآن قرار می‌دهد، همان‌گونه که الان تابع نظرهای شخصی است. چینش حکومتی موردنظر با استفاده از شگرد عکس در چینش واژگان نیز نمود یافته است و این فرصت را به متکلم داده تا بین مفهوم و صورت کلام هماهنگی و همسویی ایجاد نماید. بر این اساس، عکس یادشده در قالب جمله خبری، به شکل تک‌سویه و به صورت آینده‌گرا جهت تبیین زمامداری حضرت به کار گرفته شده است. نمونه هفتم: «وَلَا فِي الْبِلَادِ شَيْءٌ أَنْكَرَ مِنَ الْمَعْرُوفِ وَلَا أَعْرَفَ مِنَ الْمُنْكَرِ فَقَدْ نَبَذَ الْكِتَابَ حَمَلَتُهُ وَتَنَاسَاهُ حَفَظَتُهُ» (خطبه/۱۴۷) در شهرها چیزی ناشناخته‌تر از معروف و شناخته‌تر از منکر نیست. حاملان قرآن، آن را واگذاشته و حافظان قرآن آن را فراموش می‌کنند. (دستی، ۱۳۸۹: ۱۹۱)

حضرت در این بخش از سخنان خود به تشریح و تبیین آینده تأسف بار اسلام و مسلمانان می‌پردازد و از آینده‌ای خبر می‌دهد که چیزی پنهان‌تر از حق و آشکارتر از باطل نخواهد بود، کار نیک و معروف ناشناخته و منکرات در زندگی آیندگان بسیار آشنا و جاری خواهد بود. اندیشه بر عکس شدن جایگاه معروف و منکر با استفاده و دخالت‌دهی شگرد عکس، در صورت زبانی نمود یافته است. راهبرد زبانی مورد نظر در قالب جمله خبری، با دو سویه معروف و منکر، به صورت آینده‌نگر بر مخاطب عرضه شده است و تلاش گشته با استفاده از راهبرد مورد نظر توجه وی به این مسأله جلب شود.

نمونه هشتم: «فَاجْتَمَعَ الْقَوْمُ عَلَى الْفُرْقَةِ وَافْتَرَقُوا عَلَى الْجَمَاعَةِ كَأَنَّهُمْ أَيْمَةُ الْكِتَابِ وَلَيْسَ الْكِتَابُ إِمَامَهُمْ» (خطبه/۱۴۷) مردم در آن روز، در جدایی و تفرقه هم داستان و در اتحاد و یگانگی پراکنده‌اند، گویی آنان پیشوای قرآن بوده و قرآن پیشوای آنان نیست (دستی، ۱۳۸۹: ۱۹۱).

صاحب سخن در ادامه آینده‌نگری خود نسبت به جامعه مسلمین، در پی القای این اندیشه است که مردم در آینده نزدیک در تفرقه و جدایی با هم یکدست و هم‌پیمان و در یکپارچگی و اتحاد، از هم دور و

متفرق می‌شوند، بدین شکل که در تفرقه همگی همسو و در اتحاد هر کس به یک سوست؛ این عبارت ناسازوار و متناقض‌نما (ر.ک: وهبه و مهندس، ۱۹۸۴: ۱۲۳)، با بهره‌گیری از تکنیک عکس، فنی‌تر فرادید مخاطب قرار گرفته است؛ گویا آن درهم‌آمیختگی مورد نظر به‌صورت زبانی هم تسری پیدا کرده است. ناگفته نماند عکس مورد نظر، در قالب جمله خبری، به شکل تک سویه متوجه مسلمین می‌شود و زمان آن آینده است.

عبارت «كَأَنَّهُمْ أُمَمَةٌ الْكِتَابِ وَلَيْسَ الْكِتَابُ إِمَامَهُمْ» نمونه دیگری از همان عکس یا تبدیل است که سخنور در ادامه مطالب قبلی در دل سخن خویش جای داده است. نمونه نهم: «لَيْتَأَسَّ صَغِيرُكُمْ بِكَبِيرِكُمْ وَلَيَرَأْفَ كَبِيرُكُمْ بِصَغِيرِكُمْ وَلَا تَكُونُوا كَجُفَاةِ الْجَاهِلِيَّةِ لَا فِي الدِّينِ يَتَفَقَّهُونَ وَلَا عَنِ اللَّهِ يَفْقَلُونَ» (خطبه/۱۶۶) باید خردسالان شما از بزرگسالان شما پیروی کنند و بزرگسالان شما نسبت به خردسالان مهربان باشند؛ و چونان ستم‌پیشگان جاهلیت نباشید که نه از دین آگاهی داشتند و نه در خدا اندیشه می‌کردند. (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۲۷)

در عبارت موردنظر متکلم بر آن بوده تا به تبیین اخلاق اجتماعی و احترام متقابل بپردازد و مخاطبان را در رعایت و پایبندی به آن موضوع مجاب کند؛ بر اساس چینش نحوی واژگان، چنانچه خردسال به بزرگان اقتدا کنند و بزرگان هم نسبت به خردسالان مهربانی بورزند، آن‌وقت سازه جامعه اسلامی بر مهربانی و احترام متقابل بنا خواهد شد. اندیشه یادشده با کمک تکنیک عکس، در قالب جمله انشائی، با جهت دو سویه خردسالان و بزرگان، با محوریت زمانی حال و آینده به مخاطب انتقال داده شد. نمونه دهم: «أَلَا وَإِنَّهُ لَا يَصْرُكُمُ تَضْيِيعُ شَيْءٍ مِنْ دُنْيَاكُمْ بَعْدَ حِفْظِكُمْ قَائِمَةً دِينَكُمْ، أَلَا وَإِنَّهُ لَا يَنْفَعُكُمْ بَعْدَ تَضْيِيعِ دِينِكُمْ شَيْءٌ حَافِظْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَمْرِ دُنْيَاكُمْ» (خطبه/۱۷۳) آگاه باشید! آنچه برای حفظ دین از دست می‌دهید، زبانی به شما نخواهد رساند، آگاه باشید آنچه را با تباه ساختن دین به دست می‌آورید، سودی به حالتان نخواهد داشت (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۳۵).

سخنور در پاره‌گفت بالا قصد داشته تا مخاطبان خود را از دنیاپرستی برحذر دارد و آنان را به امور اخروی توجه دهد؛ به همین خاطر با کمک تکنیک عکس، به دو امر متقابل دنیاپرستی و دین‌گرایی پرداخته است و از رهگذر کاربست چینش واژگان و نحو کلام، سود و زیان واقعی را برای آنان ترسیم نمود. فرایند انتقال معنا با بهره‌گیری از شگرد یادشده و در قالب جمله خبری و با دو سویه دین و دنیا و سود و زیان، با جهت زمانی گذشته و آینده به مخاطبان انتقال داده شد. نمونه یازدهم: «وَمَنْ لَمْ يَنْفَعَهُ اللَّهُ بِالْبَلَاءِ وَالتَّجَارِبِ لَمْ يَنْتَفِعْ بِشَيْءٍ مِنَ الْعِظَةِ وَأَتَاهُ التَّقْصِيرُ مِنْ أَمَامِهِ حَتَّى يَعْرِفَ مَا أَنْكَرَ وَ يُنَكِّرَ مَا عَرَفَ» (خطبه/۱۷۶) آن‌کس که از آزمایش‌ها و تجربه‌های خدادادی سودی نبرد، از هیچ پند و اندرزی سودی نخواهد برد و کوتاه‌فکری دام‌گیر او خواهد شد تا آنجا که بد را خوب و خوب را بد می‌نگرد (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۴۱).

صاحب سخن در این بخش بر آن بوده تا در قالب جمله خبری، چهره واقعی پندناپذیر نصیحت‌گریز را برای مخاطب به تصویر بکشد؛ همو که کوتاهی‌اش به‌جایی رسیده که ناشناخته را می‌شناسد و شناخته

را نمی‌شناسد! بر این اساس کار برعکس و وارونه، متوجه شخصیت پندناپذیر می‌شود و فعل و انفعالات وی نیز از گذشته تا حال ادامه دارد. این نیز یادکردنی است که در صورت نادیده گرفتن شگرد عکس در گفتمان موردنظر و ارائه قالب دیگر، همچون «حَقِّي يَغْرِفَ مَا أَنْكَرَ وَ يَجِدْ مَا عَلِمَ» به هم پیوستگی سخن و انسجام آن نادیده گرفته می‌شود و از شدت تأثیرگذاری و زیبایی آن کاسته می‌شود.

نمونه دوازدهم: «وَإِنَّ لِسَانَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ وَرَاءِ قُلُوبِهِ وَإِنَّ قُلُوبَ الْمُنَافِقِينَ مِنْ وَرَاءِ لِسَانِهِ» (خطبه/۱۷۶) همانا زبان مؤمن در پس قلب او و قلب منافق از پس زبان اوست (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۳۹).

سخنور در پاره‌گفت بالا در پی تبیین و ترسیم شخصیت مؤمن و منافق برای مخاطب بوده است؛ لذا با جابجایی مناسب واژگان و فنی‌سازی آرایش آن‌ها، تلاش کرده تقابل شخصیتی آن دو را به خوبی ترسیم نماید، به گونه‌ای که بخش دوم در تقابل با بخش اول قرار گرفته است. قالبی را که متکلم برای ترسیم مفهوم موردنظر بهره برده، خبری است که چون متوجه شخصیت دو فرد مؤمن و منافق می‌شود جهت آن دوسویه و از لحاظ زمانی، فرازمانی است.

نمونه سیزدهم: «فَلَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ أَضَاءَ بِنُورِهِ كُلَّ ظُلَامٍ وَأَظْلَمَ بِظُلْمَتِهِ كُلَّ نُورٍ» (خطبه/۱۸۲) پس جز الله خدایی نیست که هر تاریکی را به نور خود روشن کرد و هرچه را که جز به نور او روشن بود، به تاریکی کشاند (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۴۹).

حضرت در پاره‌گفت بالا کوشیده تا حدی به تبیین امور مربوط به پروردگار بپردازد؛ همو که تاریکی و نور به دست اوست و توانایی آن را دارد که با نور خود هر تاریکی را خاموش و هر خاموشی را روشن نماید. این ترسیم‌گری و تبیین در قالب آرایش لفظی و به صورت فنی ارائه شد تا توان اقتاعی و باورپذیری متن دو چندان شود (کرم‌پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۹-۳۰). ساخت جمله‌ای که عکس در آن ارائه گشت، خبری و سویه آن متوجه حضرت حق شده است که محدود به زمان خاصی نیست و از ازل تا ابد این گونه بوده و خواهد بود. چنانچه سخنور مفهوم سخن خود را بدون دخالت‌دهی تکنیک عکس بیان می‌داشت و مثلاً می‌آورد: «أَضَاءَ بِنُورِهِ كُلَّ ظُلَامٍ وَأَذْهَبَ بِظُلْمَتِهِ كُلَّ ضَوْءٍ» آنوقت زیبایی مندرج در متن نخستین که مربوط به چینش دوباره واژگان در بخش دوم سخن بود، از بین می‌رفت و از میزان توجه‌دهی مخاطب به متن و مفهوم آن کاسته می‌شد.

نمونه چهاردهم: «وَكَانَ لَيْلُهُمْ فِي دُنْيَاهُمْ هَمَارًا نَحْشَةً وَاسْتِغْفَارًا وَكَانَ نَهَارُهُمْ لَيْلًا تَوَخُّشًا وَانْقِطَاعًا» (خطبه/۱۹۰) شب‌هایشان با خشوع و استغفار چونان روز و روزشان از ترس گناه، چونان شب می‌ماند (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۶۷).

متکلم در پاره‌گفت بالا با استناد به آیه ۷۳ سوره زمر ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا﴾ در پی تبیین آینده پرهیزکاران و سرنوشت آنان در آخرت بوده و کوشیده تصویر روشنی از آینده آنان ترسیم نماید؛ اینکه در خانه امن الهی از جایگاه خود خشنودند و ... سپس با استفاده از تکنیک «فلش‌بک» یا همان «چپش به گذشته» (خلیل، ۲۰۱۰: ۵۵-۵۶)، به توصیفشان در دنیا پرداخته و اینکه روز و شبشان در دنیا چگونه بوده است. بر این اساس، عکس به کار گرفته در قالب جمله خبری و با حالت زمانی

گذشته محوری ارائه شده است. این نیز یادکردنی است که گرچه سخن درباره گذشته پرهیزکاران است، با این حال وصف شب و روز آنان مدنظر بوده است؛ لذا باید عکس یادشده را دوسویه در نظر گرفت. نمونه پانزدهم: «إِنْ كَانَ فِي الْغَافِلِينَ كُتِبَ فِي الذَّاكِرِينَ وَإِنْ كَانَ فِي الذَّاكِرِينَ لَمْ يُكْتَبْ مِنَ الْغَافِلِينَ» (خطبه/۱۹۳) اگر در جمع بی خبران باشد، نامش در گروه یادآوران خدا ثبت می گردد و اگر در یادآوران باشد، نامش در گروه بی خبران نوشته نمی شود (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۸۹).

سخنور در پاره گفت حاضر قصد تبیین و تشریح سیمای پرهیزکاران را داشته؛ پرهیزکارانی که مردم به خیرشان امیدوار و از آزارشان در امانند و ...، استفاده از شگرد عکس این فرصت را به متکلم داده تا در عین اینکه شرایط و موقعیت های مختلف پرهیزکاران را ترسیم می نماید، ثبات شخصیت آنان را نیز برای مخاطب به تصویر بکشد؛ لذا توازن نحوی صورت سخن، القاگر شخصیت متوازن پرهیزکاران است. از آنجایی که سخن صرفاً درباره پرهیزکاران است، عکس به کار گرفته شده تک سویه و در قالب جمله خبریه ارائه گشته است و محدود به زمان خاصی نیست.

نمونه شانزدهم: «وَلَا يُجْنُهُ الْبُطُونُ عَنِ الظُّهُورِ وَلَا يَقْطَعُهُ الظُّهُورُ عَنِ الْبُطُونِ» (خطبه/۱۹۵) پنهان بودنش، مانع آشکار شدنش نیست و آشکار شدنش او را از پنهان ماندن باز نمی دارد (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۹۳).

عکس موردنظر که با ساخت خبری و جمله فعلیه طرح ریزی شده، اختصاص به خداشناسی دارد و در راستای شناسایی حضرت حق به مخاطبان بیان گشته است و سویه آن صرفاً متوجه پروردگاری است که بنا به گفته صاحب سخن، حاضر غائب و غائب حاضر است. از آنجایی که این صفت از ازل تا ابد برای خداوند وجود داشته و دارد؛ لذا عکس حاضر فرازمانی است و به نوعی همه زمان ها را در برمی گیرد. نباید از یاد برد که چنانچه صاحب سخن، چنین مجد و وازگان حاضر در بخش نخست را در بخش دوم نادیده می گرفت و مثلاً بیان می داشت: «وَلَا يُجْنُهُ الْبُطُونُ عَنِ الظُّهُورِ وَلَا يَقْطَعُهُ الْإِنْكَشَافُ عَنِ الْخَفَاءِ» توازن نحوی، انسجام اولیه و درهم تنیدگی متن از بین می رفت و دیگر امکان ادعای مطابقت صورت با محتوا وجود نداشت.

نمونه هفدهم: «لِشَهَادَةِ كُلِّ صِفَةٍ آهَهَا غَيْرُ الْمُوصُوفِ وَشَهَادَةِ كُلِّ مَوْصُوفٍ أَنَّهُ غَيْرُ الصِّفَةِ»؛ زیرا هر صفتی نشان می دهد که غیر از موصوف و هر موصوفی گواهی می دهد که غیر از صفت است (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۹۱).

نمونه فوق، تبیین و ترسیمی است از معرفت و شناخت پروردگار؛ اینکه او فراتر از صفاتی است که مربوط به مخلوقات است و منحصر در موصوف صفاتی قرار نمی گیرد که ویژه مخلوقات است؛ چرا که او خود آفریدگار آنهاست و نمی تواند در صفت و موصوف با آنان برابر باشد. سخنور خواسته چنین پیغامی را به مخاطب برساند که بشر از شناخت واقعی ذات حق ناتوان است و حضرت حق فراتر از تصور ساده ماست. چنین پیغامی با کمک تکنیک عکس به مخاطب ارائه شده و به نوعی اینگونه القا می شود که «خداوند، نه این است و نه آن». شگرد به کارگرفته شده در قالب جمله خبری فرادید مخاطب قرار گرفته

و از آنجایی که متوجه خداوند است به شکل تک‌سویه و به‌صورت فرازمانی ارائه شده است؛ اینکه از ازل تا ابد حضرت حق چنین بوده و هست.

نمونه هجدهم: «فَالْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَّاصِفِ، وَأَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصِفِ، لَا يَجْرِي لِأَحَدٍ إِلَّا جَرَى عَلَيْهِ، وَلَا يَجْرِي عَلَيْهِ إِلَّا جَرَى لَهُ» (خطبه/۲۱۶)؛ حق گسترده‌تر از آن است که وصفش کنند، ولی به هنگام عمل، تنگنایی بی‌مانند دارد. حق اگر به سود کسی اجرا شود، ناگزیر به زیان او نیز روزی به کار رود؛ و چون به زیان کسی اجرا شود، روزی به سود او نیز جریان خواهد داشت (دشتی، ۱۳۸۹: ۳۱۵).

صاحب سخن در پاره‌گفت بالا کوشیده به تبیین حق و حقوق اجتماعی بپردازد و آن را برای مخاطبان خود تشریح نماید؛ اینکه بسیار می‌شود درباره حق سخن گفت، اما در اجرا و عمل، دایره‌اش بسیار محدود است؛ تا به نفع کسی اجرا شود، فرداروز به ضرر او نیز اجرا خواهد شد و برعکس. روشنگری درباره ماهیت حق، از سوی سخنور در قالب جمله خبری، با دو سویه سود و زیان و با محوریت زمانی گذشته و آینده ارائه گشته است. طرح‌ریزی سخن به شکل حاضر موجب پویایی ذهن مخاطب در دریافت مفهوم مورد نظر می‌شود و به نوعی باید در دریافت آن مفهوم دست به تلاش بزند.

جهت تبیین بیشتر موضوع و داشتن دورنمایی کلی از عکس‌های به کار گرفته شده در خطبه‌های نهج‌البلاغه با زمینه تبیین و روشنگری، موارد بررسی شده در جدول زیر می‌آید.

جدول ۳. پاره‌گفت‌های مبتنی بر ترسیم و تبیین موضوع

| ردیف | پاره‌گفت عکس‌محور                                                                                                                                       | ساخت   | سویه    | زمان          |
|------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------|---------|---------------|
| ۱    | وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا سَمَاعُهُ أَكْبَرُ مِنْ عَيْنَانِهِ وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الْآخِرَةِ عَيْنَانُهُ أَكْبَرُ مِنْ سَمَاعِهِ                   | خبری   | دوسویه  | آینده‌نگر     |
| ۲    | وَاغْلُظُوا أَنَّ مَا نَقَصَ مِنَ الدُّنْيَا وَزَادَ فِي الْآخِرَةِ خَيْرٌ مِمَّا نَقَصَ مِنَ الْآخِرَةِ وَزَادَ فِي الدُّنْيَا                         | خبری   | دوسویه  | آینده‌نگر     |
| ۳    | فَالْمَوْتُ فِي خِيَابِكُمْ مُتَهَوِّرِينَ وَالْحَيَاةُ فِي مَوْتِكُمْ قَاهِرِينَ                                                                       | خبری   | دوسویه  | فرازمان       |
| ۴    | لَأَنَّ الْمُسْتَخْلَفَ لَا يَكُونُ مُسْتَصْحِبًا وَالْمُسْتَصْحَبُ لَا يَكُونُ مُسْتَخْلَفًا                                                           | خبری   | دوسویه  | فرازمان       |
| ۵    | مَا أَقْرَبَ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ لِلْحَاقِقِ بِهِ وَأَبْعَدَ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ لِانْقِطَاعِهِ عَنْهُ                                        | خبری   | دوسویه  | فرازمان       |
| ۶    | يَغْطِفُ الْهُوَى عَلَى الْهُدَى إِذَا غَطَفُوا الْهُدَى عَلَى الْهُوَى وَيَغْطِفُ الرَّأْيَ عَلَى الْقُرْآنِ إِذَا غَطَفُوا الْقُرْآنَ عَلَى الرَّأْيِ | خبری   | تک‌سویه | آینده‌نگر     |
| ۷    | وَلَا فِي الْبِلَادِ شَيْءٌ أَنْكَرَ مِنَ الْمَعْرُوفِ وَلَا أَغْرَفَ مِنَ الْمُنْكَرِ                                                                  | خبری   | دوسویه  | آینده‌نگر     |
| ۸    | فَاجْتَمِعِ الْقَوْمُ عَلَى الْفُرْقَةِ وَافْتَرَقُوا عَلَى الْجَمَاعَةِ                                                                                | خبری   | تک‌سویه | آینده‌نگر     |
| ۹    | لَيَتَأَسَّ صَغِيرُكُمْ بِكَبِيرِكُمْ وَلَيَتَأَفَّ كَبِيرُكُمْ بِصَغِيرِكُمْ                                                                           | انشائی | دوسویه  | حال و آینده   |
| ۱۰   | لَا يَضُرُّكُمْ تَضْيِيعُ شَيْءٍ مِنْ دُنْيَاكُمْ بَعْدَ جَفْظِكُمْ قَائِمَةً دِينَكُمْ، ...                                                            | خبری   | دوسویه  | گذشته و آینده |
| ۱۱   | وَأَنَّهُ التَّقْصِيرُ مِنْ أَمَامِهِ حَتَّى يَعْرِفَ مَا أَنْكَرَ وَ يُنْكِرَ مَا عَرَفَ                                                               | خبری   | تک‌سویه | گذشته و حال   |
| ۱۲   | وَإِنَّ لِسَانَ الْمُؤْمِنِ مِنْ وَرَاءِ قَلْبِهِ وَإِنَّ قَلْبَ الْمُنَافِقِ مِنْ وَرَاءِ لِسَانِهِ                                                    | خبری   | دوسویه  | فرازمان       |
| ۱۳   | فَلَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ أَضَاءَ بَنُورٍ كُلِّ ظُلَامٍ وَأَظْلَمَ بِظُلْمَتِهِ كُلِّ نُورٍ                                                              | خبری   | تک‌سویه | فرازمان       |
| ۱۴   | وَكَانَ لَيْلُهُمْ فِي دُنْيَاهُمْ نَهَارًا تَحْتَضِعًا وَاسْتِغْفَارًا وَكَانَ نَهَارُهُمْ لَيْلًا تَوَحُّشًا وَانْقِطَاعًا                            | خبری   | دوسویه  | گذشته‌نگر     |

|    |                                                                                                                       |      |        |               |
|----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|--------|---------------|
| ۱۵ | إِنْ كَانَ فِي الْغَافِلِينَ كُتِبَ فِي الذَّاكِرِينَ وَإِنْ كَانَ فِي الذَّاكِرِينَ لَمْ يُكْتَبْ مِنَ الْغَافِلِينَ | خبری | تکسویه | فرازمان       |
| ۱۶ | وَلَا يُجْنُئُ الْبُطُونُ عَنِ الظُّهُورِ وَلَا يَقَطَعُهُ الظُّهُورُ عَنِ الْبُطُونِ                                 | خبری | تکسویه | فرازمان       |
| ۱۷ | لِشَهَادَةِ كُلِّ صِفَةٍ أَنَّهَا غَيْرُ الْمُوصُوفِ وَشَهَادَةِ كُلِّ مَوْصُوفٍ أَنَّهُ غَيْرُ الصِّفَةِ             | خبری | تکسویه | فرازمان       |
| ۱۸ | لَا يَجْرِي لِأَحَدٍ إِلَّا جَرَى عَلَيْهِ، وَلَا يَجْرِي عَلَيْهِ إِلَّا جَرَى لَهُ                                  | خبری | دوسویه | گذشته و آینده |

## ۲-۴. عکس، به قصد ترسیم به هم پیوستگی و ارتباط دوطرفه

یکی از زمینه‌های مهمی که امام (ع) از شگرد عکس بهره برده تا مفهوم سخن را هنرمندانه‌تر به مخاطب ارائه دهد و او را در پذیرش محتوای سخن خویش مجاب نماید، ترسیم به هم پیوستگی و ارتباط دوطرفه موضوعات بوده است که در زیر نمونه‌های استخراجی از این زاویه مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

نمونه اول: «آثَارُهَا كَأَثَارِ السِّلَامِ يَتَوَارَثُهَا الظُّلْمَةُ بِالْعُهُودِ أَوْفُمْ قَائِدٌ لَا حِرْمَ وَأَخِرُهُمْ مُقْتَدٍ بِأَوْفِهِمْ» (خطبه/۱۵۱) آغازش چون دوران جوانی، پر قدرت و زیبا و آثارش چون آثار باقیمانده بر سنگ‌های سخت، زشت و دیرپاست که ستمکاران آن را با عهده‌ای که با یکدیگر دارند به ارث می‌برند. نخستین آنان، پیشوای آخرین و آخرین گمراهان، اقتدا کننده به اولین می‌باشند. (دشتی، ۱۳۸۹: ۱۹۷)

صاحب سخن در پاره‌گفت ذکر شده بر آن بود تا چنین مفهومی را به مخاطب القا نماید که گمراهان زنجیروار با یکدیگر در پیوند هستند و با هم ارتباط تنگاتنگی دارند و گمراهی از نسلی به نسل دیگر بین آنان دست‌به‌دست می‌شود؛ پیوستگی مورد نظر با کار بست شگرد عکس نمود ویژه‌ای یافته است؛ چرا که از آرایش مجدد واژگان چنین برداشت می‌شود که گویا افراد قبلی با همان باور و اندیشه گمراه کننده با شکل و شمایل دیگر، در دوره جدید نیز حضور یافته‌اند. گفتنی است تکنیک مورد نظر در جمله خبری، به صورت تکسویه متوجه گمراهان می‌شود و در برگیرنده بازه زمانی حال و آینده است.

نمونه دوم: «سَبِيلُ أَمْلَجِ الْمُنْهَاجِ أَنْوَرُ السَّوْجِ فَبِالْإِيْمَانِ يُسْتَدَلُّ عَلَى الصَّالِحَاتِ وَبِالصَّالِحَاتِ يُسْتَدَلُّ عَلَى الْإِيْمَانِ» (خطبه/۱۵۶) ایمان، روشن‌ترین راه‌ها و نورانی‌ترین چراغ‌هاست. با ایمان می‌توان به عمل صالح راه برد و با اعمال نیکو، به ایمان می‌توان دسترسی پیدا کرد (دشتی، ۱۳۸۹: ۲۰۷).

صاحب سخن بر آن بوده تا درهم‌تنیدگی و پیوند ناگسستنی بین عمل صالح و ایمان را برای مخاطب به تصویر بکشد، این رابطه دوطرفه با کمک تکنیک عکس بهتر برای مخاطب تداعی شده است و به او در دریافت مفهوم مورد نظر کمک شایانی می‌کند. قالب جمله‌ای که عکس در آن حضور دارد، خبری و جهت آن دوسویه است که از طرفی عمل صالح را دربرمی‌گیرد و از سویی دیگر ایمان را. از لحاظ زمانی نیز می‌توان عکس یادشده را مشتمل بر زمان حاضر و آینده دانست.

نمونه سوم: «وَأَعْظَمُ مَا افْتَرَضَ . سُبْحَانَهُ . مِنْ تِلْكَ الْحَقُوقِ حَقُّ الْوَالِي عَلَى الرَّعِيَّةِ، وَحَقُّ الرَّعِيَّةِ عَلَى الْوَالِي، فَرِيضَةٌ فَرَضَهَا اللَّهُ . سُبْحَانَهُ . لِكُلِّ عَلَى كُلِّ، فَجَعَلَهَا نِظَامًا لَأَلْفَتِهِمْ، وَعَزَا لِدِينِهِمْ» (خطبه/۲۱۶): در میان حقوق الهی، بزرگ‌ترین حق، حق رهبر بر مردم و حق مردم بر رهبر است. حق واجبی است که خداوند سبحان بر هر دو گروه لازم شمرد و آن را عامل پایداری پیوند ملت و رهبر و عزت دین قرار داد (دشتی، ۱۳۹۸: ۲۰۷).

گره خوردن سرنوشت مردم با حاکم و سرنوشت حاکم با مردم و پیوند ناگسستنی میان آن دو، موضوعی بوده که متکلم قصد تصویرگری آن را داشته است. به بیان ساده‌تر سخنان بر آن بوده تا در این پاره‌گفت از ارتباط دوسویه رهبری و مردم با مخاطب سخن بگوید. تکنیک عکس، این فرصت را به متکلم داده تا با آرایش جدید واژگان مربوط به بخش نخست سخن، پیوند دو طرف را عینی‌سازی نماید. به هر روی، شگرد مورد نظر در قالب جمله خبری، به شکل دوسویه و به صورت فرازمانی ارائه شده است. نمونه چهارم: «فَلَيْسَتْ تَصْلُحُ الرَّعِيَّةُ إِلَّا بِصَلَاحِ الْوَلَاةِ، وَلَا تَصْلُحُ الْوَلَاةُ إِلَّا بِاسْتِقَامَةِ الرَّعِيَّةِ.» (خطبه/۲۱۶) پس رعیت اصلاح نمی‌شود جز آنکه زمامداران اصلاح گردند و زمامداران اصلاح نمی‌شوند جز با درستکاری رعیت (دستی، ۱۳۹۸: ۲۰۷).

همچون نمونه پیشین و در امتداد عینیت‌بخشی رابطه مستحکم میان رهبری و مردم و ضرورت حقوق متقابل بین آن دو، صاحب سخن از شگرد عکس بهره گرفته تا این‌گونه القا نماید که سرنوشت آن دو جدا از هم نیست و آن دو، دو روی یک سکه هستند. تکنیک یادشده که از آرایش مجدد واژگان بخش نخست جمله به دست آمده، نمونه عینی آن پیوند و رابطه دوسویه است که در قالب جمله خبری و به صورت زمانی آینده‌نگر طرح‌ریزی شده است.

نمونه پنجم: «فَإِذَا أَذَّتِ الرَّعِيَّةُ إِلَى الْوَلَايِ حَقَّهُ، وَأَدَّى الْوَلَايِ إِلَيْهَا حَقَّهَا، عَزَّ الْحَقُّ بَيْنَهُمْ، وَقَامَتْ مَنَاهِجُ الدِّينِ، وَاعْتَدَلَتْ مَعَالِمُ الْعَدْلِ» (خطبه/۲۱۶)؛ و آنگاه که مردم حق رهبری را ادا کنند و زمامدار حق مردم را بپردازد، حق در آن جامعه عزت یابد و راه‌های دین پدیدار و نشانه‌های عدالت برقرار و سنت پیامبر (ص) پایدار گردد (دستی، ۱۳۹۸: ۳۱۵).

نمونه فوق همچون پیش، در خصوص پیوند و رابطه دوسویه مردم و زمامدار بیان شده است؛ اینکه دو طرف، رابطه لازم و ملزوم دارند و چنانچه حقوق متقابل رعایت شود جامعه اسلامی عزتمند خواهد ماند. درهم‌تنیدگی و پیوند مستحکم بین زمامدار و مردم در صورت سخن قابل مشاهده است؛ چرا که واژگان بخش نخست کلام با آرایش جدید در بخش دوم آن حضور دارند و گویا بخش اول، زمینه‌ساز بخش دوم بوده است. کلامی که عکس در آن حضور یافته، دارای ساخت خبری و به شکل دوسویه بین زمامدار و مردم و به صورت زمانی آینده‌نگر به مخاطب ارائه شده است.

در زیر جدول زیر تصویر کلی از نمونه‌هایی که در این بخش بررسی شده، ارائه می‌دهد:

جدول ۴. پاره‌گفت‌های مبتنی بر ترسیم به هم پیوستگی و ارتباط

| ردیف | پاره‌گفت عکس محور                                                                                                           | ساخت | سویه    | زمان        |
|------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|---------|-------------|
| ۱    | أَوَلَهُمْ قَائِدٌ لِأَخْرَجِهِمْ وَأَخْرَجُهُمْ مُقْتَدِرٌ بِأَوْلِهِمْ                                                    | خبری | تک‌سویه | حال و آینده |
| ۲    | فَبِالْإِيمَانِ يُسْتَدَلُّ عَلَى الصَّالِحَاتِ وَبِالصَّالِحَاتِ يُسْتَدَلُّ عَلَى الْإِيمَانِ                             | خبری | دوسویه  | حال و آینده |
| ۳    | حَقُّ الْوَلَايِ عَلَى الرَّعِيَّةِ، وَحَقُّ الرَّعِيَّةِ عَلَى الْوَلَايِ ...                                              | خبری | دوسویه  | فرازمانی    |
| ۴    | فَلَيْسَتْ تَصْلُحُ الرَّعِيَّةُ إِلَّا بِصَلَاحِ الْوَلَاةِ، وَلَا تَصْلُحُ الْوَلَاةُ إِلَّا بِاسْتِقَامَةِ الرَّعِيَّةِ  | خبری | دوسویه  | آینده‌نگر   |
| ۵    | فَإِذَا أَذَّتِ الرَّعِيَّةُ إِلَى الْوَلَايِ حَقَّهُ، وَأَدَّى الْوَلَايِ إِلَيْهَا حَقَّهَا، عَزَّ الْحَقُّ بَيْنَهُمْ... | خبری | دوسویه  | آینده‌نگر   |

## ۲-۵. عکس، به قصد ترسیم بی‌هویتی اشخاص

بررسی نشان از آن دارد که امام علی (ع) در راستای تصویرسازی از مردم کوفه از شگرد عکس بهره گرفته است و کوشیده از رهگذر کاربست آن شگرد، بی‌هویتی و دوگانگی شخصیت آنان را بهتر و عینی‌تر برای مخاطب به تصویر بکشد آنجا که می‌خوانیم:

«مَا لِي أَرَاكُمْ أَشْبَاحاً بِلَا أَزْوَاجٍ وَأَزْوَاحاً بِلَا أَشْبَاحٍ وَنَسَاكاً بِلَا صَلَاحٍ وَتَجَاراً بِلَا أَرْبَاحٍ وَأَيْقَاطاً نُؤْماً وَشُهُوداً غُيْباً وَنَاطِرَةً غَمِيَاءَ وَسَامِعَةً صَمَاءَ وَنَاطِقَةً بَكْمَاءَ» (خطبه/۱۰۸)؛ مردم کوفه! چرا شما را پیکرهای بی‌روح و روح‌های بدون جسد می‌نگرم؟ چرا شما را عبادت‌کنندگانی بدون صلاحیت و بازرگانانی بدون سود و تجارت و بیدارانی خفته و حاضرانی غائب از صحنه، بینندگان نابینا، شنوندگانی کر و سخن‌گویانی لال مشاهده می‌کنم؟ (دستی، ۱۳۹۸: ۱۴۱).

در نمونه عکس بالا گروه کوفیان، بسان شیخ‌های بی‌روح و روح‌های بی‌شیخ تصور شده‌اند که بود و نبود آن‌ها در جامعه اسلامی هیچ سودی در پی ندارد؛ بی‌فایده‌گی در هر دو حالت حضور و عدم حضور، در دو بخش سخن ولی مرتبط به هم به نمایش درآمده است. قالبی که سخنور برای بیان آن شگرد استفاده کرده، خبری است که به شکل تک‌سویه و با محوریت زمان حال متوجه کوفیان می‌شود.

## ۲-۶. عکس، به قصد ترسیم شک و تردید مدعیان

بررسی خطبه‌های نهج‌البلاغه نشانگر این است که امام (ع) آنجا که خواسته مدعیان دروغین قضاوت را به چالش بکشاند و به‌نوعی آنان را مورد روانکاوی قرار دهد، از تکنیک عکس بهره گرفته است و با کمک آن، شک و تردید آنان در فرایند قضاوت را به تصویر کشیده است؛ آنجا که آورده:

«ثُمَّ قَطَعَ بِهِ، فَهُوَ مِنْ لَيْسِ الشُّبُهَاتِ فِي مِثْلِ نَسْجِ الْعَنْكَبُوتِ لَا يَدْرِي أَصَابَ أَمْ أَخْطَأَ فَإِنْ أَصَابَ خَافَ أَنْ يَكُونَ قَدْ أَخْطَأَ وَإِنْ أَخْطَأَ رَجَا أَنْ يَكُونَ قَدْ أَصَابَ» (خطبه/۱۷)؛ سپس اظهارات پوچ خود را باور می‌کند، عنکبوتی را می‌ماند که در شبهات و بافته‌های تار خود چسبیده، نمی‌داند که درست حکم کرده یا بر خطاست؟ اگر بر صواب باشد می‌ترسد که خطا کرده و اگر بر خطاست، امید دارد که رأی او درست باشد! (دستی، ۱۳۹۸: ۴۱).

با توجه به بافت و سیاق، این‌گونه به ذهن می‌رسد که آن مدعی قضاوت صحیح، در بخش نخست کلام حکمی را صادر می‌نماید که اگر درست باشد، دچار شک و تردید می‌شود مبدا حکم صادر شده نادرست باشد و برعکس. به دنبال آن، مجدداً در بخش دوم حکمی دیگر صادر می‌نماید؛ لذا همواره او دچار شک و تردید است و حکمی را با قطعیت و یقین صادر نمی‌کند. با این نگاه، استدلال‌های او ضعیف و سست هستند و در سستی بسان خانه عنکبوت می‌مانند. (دخیل، ۲۰۰۳: ۴۳) حضور و آرایش جدید واژگان بخش اول سخن، در بخش دوم که موجب آفرینش تکنیک عکس شده، کاملاً تداعی‌گر آن شک و تردید است. بر این اساس عکس در قالب جمله انشائی، به شکل تک‌سویه و به‌صورت آینده‌نگر به مخاطب ارائه شده است.

### ۳. نتیجه‌گیری

از آنچه در پژوهش حاضر بررسی و بحث شد می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱. امام علی (ع) به‌عنوان یک سخنور، هم به آنچه می‌گوید توجه ویژه داشته و هم به اینکه چگونه یک مفهوم را طرح‌ریزی کند و به مخاطب انتقال دهد؛ لذا هر دو محور «چه گفتن» و «چگونه گفتن» برای وی بسیار پراهمیت بوده است. بهره‌گیری از شگرد عکس در فرایند انتقال ایدئولوژی و مفهوم مورد نظر و آرایش جدید واژگان و عبارت‌های پیشین در بخش دوم کلام و توجه به‌صورت بیانی آن، در راستای همان توجه به چگونه گفتن بوده است. لذا به تحقیق باید گفت: مفاهیم والا با چیره‌دستی و توانش ادبی بالا، به مخاطب انتقال داده شد.

۲. تکنیک عکس در شش زمینه مفهومی از سوی سخنور به کار گرفته شده است که عبارتند از: ترسیم وارونگی موقعیت‌ها و شرایط، ترسیم کار باطل و بیهوده، ترسیم و تبیین موضوع، ترسیم به‌هم‌پیوستگی و ارتباط دوطرفه، ترسیم بی‌هویتی اشخاص و ترسیم شک و تردید مدعیان. بررسی آماری چهل‌وسه پاره‌گفت‌مورد مطالعه نیز نشان از آن دارد که بیشترین حضور شگرد عکس در زمینه تبیین و ترسیم موضوعات دینی و غیردینی بوده است. کم‌ترین حضور و بسامد آن شگرد نیز در زمینه ترسیم بی‌هویتی اشخاص و ترسیم شک و تردید مدعیان رقم خورد.

۳. در پاره‌گفت‌های عکس‌محور نهج‌البلاغه شاهد تقابل نسبی بین طرفین معادله عکس هستیم؛ به‌عنوان مثال تقابل دنیا و آخرت، زندگی و مرگ حقیقی، تفاوت شخصیت مؤمن و منافق، تفاوت سیاست‌های حکومتی جدید با قدیم، ناهمسویی میان خواسته و عملکرد زمامدار و مردم، تفاوت بین آزادی عمل امروز و حسابرسی فردا و... همه و همه نشان از آن دارند که: عکس‌های پاره‌گفت‌های نهج‌البلاغه بیشتر ترسیم‌گر تقابل دو طرف هستند.

۴. میان صورت‌زبانی و ایدئولوژی صاحب سخن هماهنگی و همسویی تنگاتنگی وجود دارد که با توجه به بافت و سیاق متن و نگاهی اندام‌وار به کل، می‌توان به آن پی برد. به‌عنوان مثال گاهی عکس و چینش دوباره واژگان، با توجه به سیاق متن، عهده‌دار تردید و شک در بخش اول و تلاش برای اصلاح آن در بخش دوم دارد. گاهی آن شگرد حکایت از درهم‌تنیدگی و پیوند مستحکم دو رابطه نسبت به هم دارد و اینکه آن دو بخش در موضوعی خاص بی‌نیاز از هم نیستند و نخواهند بود و...

۵. بیشتر جابجایی واژگان مربوط به بخش نخست سخن با به‌کارگیری شگرد عکس یا تبدیل، ریشه در نابجایی بینش و عملکرد رفتاری و گفتاری مخاطبان داشته است؛ بدین شکل که اگر در مضمون و بن‌مایه پاره‌گفت‌های مورد مطالعه دقت شود، چنین نتیجه می‌دهد که در بیشتر موارد از گفتار، رفتار و برداشت نادرست و نابجای مخاطب یا مخاطبان صحبت به میان آمده است و گویا آنان عکس آنچه را صاحب سخن انتظار دارد، باور دارند و به آن مبادرت می‌ورزند.

۶. مهم‌ترین کارکرد شگرد عکس در پاره‌گفت‌های مورد مطالعه عبارت است از: توازن نحوی و برقراری آرایش فنی واژگان، انسجام و درهم‌تنیدگی دو بخش یک سخن، دخالت‌دهی مخاطب و ضرورت

اندیشه‌ورزی عمیق تر وی برای درک سخن، ایجاد پیوند تضادی و تقابلی بین دو بخش کلام و مقایسه بین دو امر یا دو وضعیت.

## منابع

- قرآن کریم.
- ابن المعتز، أبو العباس عبدالله (۲۰۱۲). کتاب البديع. الشرح و التحقيق: عرفان مطرجي، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية.
- التفتازاني، سعد الدين (۲۰۰۱). المطول، شرح تلخيص مفتاح العلوم. التحقيق: عبد الحميد الهنداوي، بيروت: دار الكتب العلمية.
- ----- (۱۴۱۶). مختصر المعاني. قم: مؤسسة دار الفكر.
- ----- (۱۴۰۹). شرح السعد المستقى بمختصر المعاني. التهذيب و التحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، قم: منشورات سيد الشهداء.
- الجرجاني، عبد القاهر (۱۹۹۲). دلائل الإعجاز. القراءة و التعليق: محمود محمد شاکر، د. مکان.
- بن مالک، بدرالدین (?). المصباح في المعاني والبيان والبديع. د. مکان.
- حبتکه المیدانی، عبد الرحمن حسن (۱۹۹۶). البلاغة العربية أسسها و علومها و فنونها. المجلدان، دمشق: دار القلم و بيروت: الدار الشاميه.
- خضير، باسم خيرى (۲۰۱۶). استراتيجيات الخطاب عند الإمام علي، مقارنة تداولية. كربلاء: مؤسسة علوم نهج البلاغة.
- خليل، إبراهيم (۲۰۱۰). بنية النص الروائي. الجزائر: منشورات الاختلاف.
- دخيل، علي محمد (۲۰۰۳). شرح نهج البلاغة. الطبعة الأولى، بيروت: دار المرتضى.
- دشتی، محمد (۱۳۸۹). ترجمه نهج البلاغه. قم: انتشارات اشکذر.
- القزوينی، الخطيب (۲۰۰۹). الإيضاح في العلوم البلاغة. التحقيق: محمد عبد القادر الفاضلي، بيروت: المكتبة العصرية.
- کرم پور، زهرا، حسومی، ولی الله، و خاکپور، حسین (۱۳۹۴). اقناع مخاطب در نهج البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال سوم، شماره ۹، ۲۷-۵۳.
- وهبه، مجدى، و کامل المهندس (۱۹۸۴). معجم المصطلحات العربية في اللغة والأدب. لبنان: مكتبة لبنان.
- ياكوبسن، رومان (۱۹۸۸). قضايا الشعرية. ترجمة محمد الولي ومبارك الحنون، المغرب: دار توبقال للنشر.